

Фиридун Шушински

АЗƏРБАЈЧАН
ХАЛГ
МУСИГИЧИЛƏРИ

Азәрбајҹанская
Республика
Ельҹиш
ИМ. Ш. АХУНДОВ

БАҚЫ
ЈАЗЫЧЫ
1985

Хан Шушински

«ГАРАБАҒ көзэлдир. Онун кечилмэз дағларыны, гајаларыны, галын вә ајаг дәјмәмш мешәләрини, дағ селләрини, шәффаф булагларыны Азербайчан шаирләри өз ше'рлериндә аз тәрәннүм етмәмишләр. Уча дағлар дөшүндә Шуша шәһәри дүшмүшдүр.

Шуша нәинки өзүнүн көзәл тәбиәти, жүксәк аһәнкар вә поетик мэдәнијјәти илә дә шөһрәт тапмышдыр. Шушаны әбәс јерә мусиги вә поезијанын бешији адландырмырлар. Демәк олар ки, Азербайчанын бүтүн мөшһур охујанлары вә чаланлары Шушада доғулмушлар»¹

Өлмәз халг шаири Сәмәд Вурғунун «мусигимизин бешији» адландырдығы Шушанын милли мэдәнијјәтимизә бәхш етдији надир инчиләрдән бири дә севимли мүғәнни Хан Шушинскидир.

Хан Шушински 1901-чи ил август ајынын 20-дә Шушада андан олмушдур. Ханын әсил ады Исфәндијар, атасынын ады Аслан аға, фамилијасы исе Чаванширдир. Охучу һағлы оларағ соруша биләр: бәс нә үчүн Исфәндијар Чаванширә Хан Шушински дејирләр? Бу суалын чавабы марағлы бир һадисә илә әлагәдардыр.

1918-чи илин пайыз фәсли иди. Гарабағын бағлы-бағатлы кәндләриндән бири олан Новрузлуда күллү-чичәкли бир һәјәтдә көзәл мәчлис гурулмушду. Мәләһәтли сәси, кәдәрли күшә вә халлары илә «Секан» муғамыны инчә бир зөвг илә ифа едән мөшһур мүғәнни Ислам Абдулла-

Шуша. XX сәрин әввәлләри.

¹ Сәмәд Вурғун. Х. Б. Натәван. «Правда» гәзети, 23 мај 1940-чы ил.

јев өз шакирди 16 јашлы Исфендијарла мәчлисә дә'вәт олунмушду. Тој башланмаздан әввәл гонаглар көлкәликдә динчәлирдиләр. Ханәндә Ислам мәчлис саһибинә деди:

— Бачыоғлу, пәнчәрәдә көзүмә граммофон дәјир. Кәлсәнә биз чымызы ичәнә кими бир-ики вал охудасан.

Ев јижәси:

— Баш үстә, — дејәрәк граммофону ишә салды. Тәбризли Әбүлһәсән ханын «Күрд-Шаһназ»да вурдуғу сүрәкли зәнкуләләр гонаглары вәлһәт етди.

Көнч Исфендијар һәлә 12—13 јашларында оларкән Чаббар Гарјағды оғлунун, Сејид Шушинскинин вә Әбүлһәсән ханын граммофон валларыны охударды. О, граммофон валларында Чаббарын «Маһур»уна, Сејидин «Чаһаркаһ»ына вә хүсусилә Әбүлһәсән ханын «Күрд-Шаһназ»ына саатларла гулаг асар, бу бөјүк сәнәткарларын вурдуғлары кушә вә халлары олдуғу кими тәғлид едәрди.

Ханәндә Ислам шакирдинин Әбүлһәсән ханын сәнәтинә олан мејлини билдијиндән үзүнү Исфендијара тугуб:

— Исфендијар, кәлсәнә сән дә бизим үчүн бир «Күрд-Шаһназ» охујасан, — дејә гавалы она верди. Исламын бу сөзү санки гонагларын үрәјиндән олду. Намы бир сәслә:

— Бу чох көзәл олар — деди.

Исфендијар мәчлис әһлинин сөзүнү јерә салмајыб тарзән Татевосун сағ тәрәфинә кечди. Макич дә каманчасыны көкләјиб чалмаға башлада. Исфендијар Әбүлһәсән ханын охудуғу «Күрд-Шаһназ»ы сон дәрәчә зил сәслә ифа едиб гавалы Ислама верди. Намы һејрәтә кәлди: «Әсл Хан бу имиш ки?» — дејә гонаглар бир-бирини мә'налы бахышларла сүздүләр. Вәзијјәти белә көрән Исламын шадлығынын һәдди-һүдуду јох иди. О, гүрурла дилләнди:

— Исфендијар! Бу күндән сәнин адын олду Хан Шушински.

Бу мәчлисдән сонра Ханын шөһрәти узағлара јајылыр. О, Ислам Абдуллајевлә 1919-чу илин јајына гәдәр әмәкдашлығ едир вә өз мүәллиминдән «Мирзә Һүсејн секаһы»ны, «Раст»ы, «Шүшгәр»и, «Гатарбајаты»ны вә бир чох ел маһныларыны өјрәнир. Гејд етмәлијик ки, Исламдан сонра Ханын бир мүғәнни кими јетишмәсиндә бөјүк ханәндәләримиз Чаббар Гарјағды оғлунун вә Сејид Шушинскинин бөјүк тәсири олмушдур.

Азәрбајчанда Совет һакимијјәти гурулдугдан сонра Хан Шушинскинин инкишафы үчүн көзәл шәраит јаранды. Бир заманлар чајханаларда, тој мағарларында ешидилән Ханын сәси кениш вә ишығлы концерт салонларындан, фәһлә клубларындан, пәмбыг чөлләриндән, радиодан, бир сөзлә, халг шәнликләриндән кәлди. Чох кечмәдән ону Азәрбајчанын кәнд вә шөһәрләриндә таныдылар.

1920-чи илин ахырларында Бақыдан Гарабаға Гызыл Орду һиссәләри илә бир тәшвиғат бригадасы кәлмишди. Һәммин бригаданын таркибиндә Азәрбајчанын халг ханәндәси Чаббар Гарјағды оғлу да вар иди. Хан Шушински бу бригадаја гошуларағ бир чох рајон рә кәндләрдә верилән тәшвиғат концертләриндә чыхыш етмишди.

Хан Шушинскинин нефт Бақысында илк чыхышы 1923-чү илдә ол-

Шәкилдә Хан Шушински (биринчи сырада солдан) бир груп Гарабағ мусигчиләри илә (Ағдам, 1930-чү ил).

мушдур. О заман шөһәрдә јәј концертләри јеничә башламышды. Бир күн бакылылар шөһәрин күчәләринә вурулмуш афишаларда о вахтадәк әсла танымадығлары бир ханәндәнин адына раст кәлдиләр: «Хан Шушински».

Шушадан кәлмиш 22 јашлы ханәндәни динләмәк үчүн ахшам шөһәрин бүтүн мәдәнијјәт вә инчәсәнәт хадимләри, мусиги һәвәскарлары «Мүдафиә еви»нин (индики Дөвләт Филармонијасы) бинасына топлашдылар. О вахтадәк Чаббар Гарјағды оғлуну, Шәкили Әләскәри, Кечәчи оғлу Мәһәмәди вә Сејид Шушинскини дөфәләрлә динләмиш олан Бақы тамашачылары гаршыдакы концертә бөјүк марағ көстәрирдиләр. Адларыны чөкдијимиз мөшһур ханәндәләр охудугдан сонра конферансје сәһнәдә јенидән көрүндү.

— «Һејраты». Охујур Хан Шушински!

Салону там сақитлик бүрүдү. Лакин бу сақитлик тарзәнин вурдуғу сон мизрабадак давам етди:

Ханәндә охујуб гуртарды, јериндән галхды вә тәрәддүд ичиндә бир нечә дөфә тамашачыларә тәрәф баш әјди. Елә бу ан салон тәлатүмә кәлди: «Сағ ол! Афәрин!», «Һалал олсун!» сәсләри сүрәкли алғыш сәдаларына гарышды. Исфендијар јериндә донуб галды, нә едәчәјини билмәди. Онун бу вәзијјәтини көрән тәчрүбәли тарзән Гурбан Пиримов Исфендијар тәрәфә әјлиб күләрүзлә деди:

— Ди дурма, бир маһны да оху.

Исфендијар јалныз бундан сонра өзүнә кәлди. О, тамашачыларә

бир даһа баш эјендән сонра «Гатар» муғамыны, даһа сонра «Ирэванда хал галмады» маһнысыны ифа етди.

Республика гәзетләри Хан Шушинскинин бу көзәл чыхышлары һаггында рә'јләр дәрч етмишди.

Бакы сәфәриндән мұвәффәғијјәтлә гајыдан Хан Шушински 1924—1928-чи илләрдә Степанакертин вә башга шәһәрләрин һәрби һиссәләриндә гызыл әскәрләр гаршысында дәфәләрлә концерт верир.

Исте'дадлы мұғәкки Хан Шушински 1928-чи илин август ајында Күрчүстан Инчәсәнәт Иттифагы (РАБИС) тәрәфиндән Тифлис шәһәринә дә'вәт едилир. Ханын илк дәфә Тифлисә кәлиши шәһәрин мусиги һәвәскарларынын һәдсиз севинчинә сәбәб олур. Хан тарзән Бала Мәликов вә каманчачы Левон Гарахановун иштиракы илә Нәриман Нәриманов адына клубда концерт верир. О, сон дәрәчә мұвәффәғијјәтли чыхышлары илә чоһмилләтли Тифлис тамашачыларыны һејран едир. Ханын көзәл сәсинин сәдасы гардаш Ермәнистан республикасына јаылыр. Сентјабрын әввәлләриндә Хан тарзән Бала Мәликов вә каманчачы Қаро илә Ирәван Шәһәр Маариф Евиндә бир нечә дәфә охујур. О заманкы афишаларын бириндә јазылмышды: «Биринчи дәфә шәһәримиздә мәшһур охујан Хан Шушинскинин концерти олачагдыр».

Ханын инчә сәсиндән дојмајан динләјичиләр һәр дәфә она «Һејраты», «Аразбары», «Маһур-Һинди», «Баяты-Гачар» муғамларыны вә «Ирэванда хал галмады» маһнысыны дәнә-дәнә охутдурмушлар. Ирәвандакы чыхышлардан сонра Нахчыван шәһәринә дә'вәт едилән Хан бурада да зәһмәткешләр гаршысында бөјүк програмла чыхыш едир.

1930—1934-чү илләрдә Хан дәфәләрлә Бакы шәһәринә дә'вәт едилмишди. Бу илләр Ханын концертләри даһа марағлы вә мұвәффәғијјәтли олмушду. О дөврүн мәтбуатында Ханын Бакыда кәлмәси хәбәри гәзетләрин сәһифәләриндә хүсуси е'ланларла хәбәр верилмиш, нәғмәкарын чыхышлары һаггында марағлы рә'јләр јазылмышды. О заман «Јени јол» гәзетиндә «Халг маһныларынын бөјүк устасы» адлы мәгаләси илә чыхыш едән журналист Исафил Чаһанкиров јазмышды:

«Гарабағдан дә'вәт олунмуш мәшһур ханәндә Ханын концертләри бөјүк мұвәффәғијјәтлә кечди.

Артыг Хан бир ханәндә дејил, бәлкә дә халг маһныларынын бөјүк устасы олдуғуну исбат етди. Ханын чыхышлары тамашачыларын сүрәкли алгышлары илә гаршыланырды.

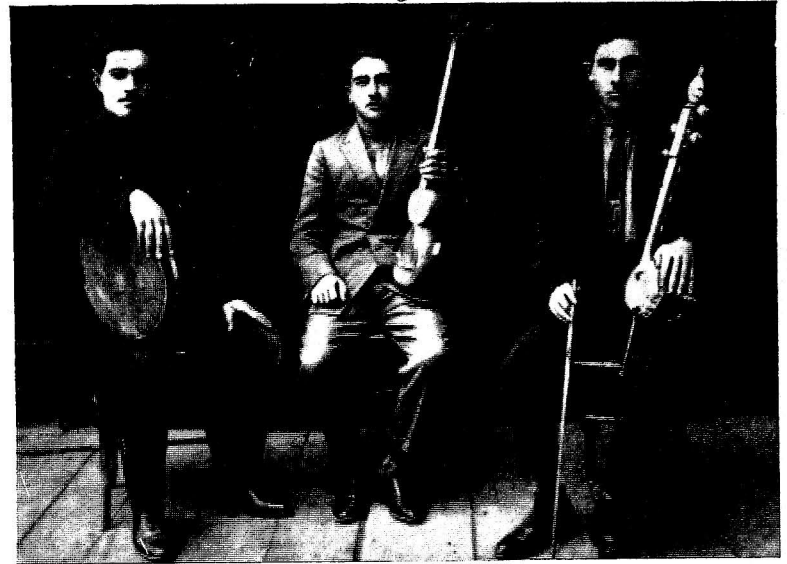
Хан инчә вә ширин тенор сәсинә малик олмағла охумаг саһәсиндә мисли көрүнмәмиш усталыг көстәрди.

Ханын зәнкуләләри (колоратура) онун охумаг сәнәтинә јүксәк дәрәчәдә чатдығыны көстәрир».¹

«Коммунист» гәзети исә јазмышды:

«Сон дәрәчә мұвәффәғијјәтли чыхышлары илә Бакы тамашачыларыны һејрәтә кәтирән Хан һеч бир мусиги тәсيلي көрмәдән Гарабағда өзбашына әмәлә кәлиб јетишән гүввәләрдәндир.

Хан... гардашы Аллаһјарын мұшајиәти илә инсаны һәјәчана кәтирән вә тарда чалынан һавалара ујғун, сәрбәст һалда, һәр бир муғамы бәмдән башлајыб сонрадан орта сәсә кечир вә нәһәјәт чыхышыны зил-

Хан Шушинскинин јаратдығы илк мусиги үчлүју, (солдан) Хан, гардашы тарзән Аллаһјар Чаваншир вә каманчачы Гриша Микаелјан (Шуша, 1931-чи ил).

дә охумағла битирир. Ханын зилдәки зәнкуләләри мисилсиз вә унутулмаздыр».¹

Бүтүн Загафғазияда бир халг сәнәткәры кими мәшһур олан Ханы 1934-чү илдә Тифлис шәһәриндә кечирилән Загафғазия халгларынын биринчи инчәсәнәт олимпиадасына дә'вәт едиләр. Һәмин олимпиадада үч гардаш республиканын ән мәшһур охујанлары чыхыш едирди. Концертләрдә Хан бөјүк мұвәффәғијјәт газанараг биринчи мұкафата лајиг көрүлмүш вә Загафғазия Мәркәзи Ичранјјә Комитәсинин биринчи дәрәчәли Фәхри Фәрманы илә тәлтиф едилмишди.

Загафғазия олимпиадасындан доғма вәтәни Гарабаға гајыдан Хан Ағдамын колхоз тарлаларында кәнд зәһмәткешләринә концертләр вермишди. Бу мұнасибәтлә Ағдам шәһәриндә чыхан «Ленин јолу» гәзәти 5 ијул 1935-чи ил тарихли нөмрәсиндә јазмышды:

«Чүмһуријјәтимизин ән мәшһур вә Загафғазия олимпиадасында биринчилији газанмыш халг ханәндәси Хан Шушински јолдаш колхозчуларымыза бәднин зөвг вермәк үчүн рајонун памбыг колхозларына кетмишди».

Хан Шушински ејни заманда һәрби һиссәләрдә тез-тез концертләр

¹ Бах: «Јени јол» гәзети, 4 нојабр 1930-чу ил, № 255.

¹ «Коммунист» гәзети, 9 октябр 1932-чи ил.

верирди. 1935-чи илдә өз дәстәси илә Степанакерт шәһәриндә јерләшән һәрби һиссәни һамилијә көтүрән Хан дөрд ил бу һиссәләрдә концерт вермишди.¹ Јери кәлмишкән гејд едәк ки, Азәрбајҗан мусигичиләри арасында Хан гәдәр һамилик концертләри верән икинчи сәнәткар олмамышдыр.

Хан Шушински 1944-чү илдә Азәрбајҗанын бир груп инчәсәнәт нүмајәндәләри илә бирликдә Ирана кетмиш, Тегһран, Тәбриз, Әрдабил, Гәзвин, Рәшт вә башга шәһәрләрдә верилән концертләрдә мүвәффәғијәтлә чыхыш етмишди.²

Хан һәмин вахт Тегһраның Шимран гәсринә, шаһын сарајына дәвәт едилмишди. Шаһ мәчлисиндә тарзән Аллаһҗар Чаваншировун вә камаңчачы һафиз Мирзәлијевин мүшајиәти илә «Мирзә Нүсәјн секаһы» вә «Гарабағ шикәстәси»ни бөјүк мәнһәрәтлә охујан мүғәннииз шаһ тәрәфиндән гијмәтли һәдәјјәләрлә мүкафатландырылмышды. О заман Ханын мүвәффәғијәтли чыхышлары һаггында Тегһраның бүтүн гәзетләриндә мүсбәт рәјләр јазылмышды.

1944-чү ил декабрың 17-дән 27-дәк Тбилисидә Загафгазија республикаларының мусиги декадасы кечирилмишди. Һәмин декадада Азәрбајҗанын бир чох мәшһур инчәсәнәт усталары илә бирликдә Хан Шушински дә иштирак етмишди.

Онкүнлүјүн үчүнчү концерти декабрың 26-да З. Палнашвили адына Тбилиси Дөвләт Опера вә Балет Театрында олду. Концертдә Хан Шушински «Гатар» вә «Јери дам үстә јери» маһнысыны охуду. Ханын өзүнмәхсус хүсуси бир усталыгла охудуғу «Симаји-шәмс» муғамы бөјүк мүвәффәғијәт газанды.³ Һәмин концертдә Ханын, Бүлбүлүн, Гурбан Пиримовун чыхышларыны јүксәк гијмәтләндирән бәстәкар Үзәјир һачыбәјов јазмышды: «Азәрбајҗанын үчүнчү консертинин програмына классик мусигинин (муғамлар) вә халг мусигисинин нүмунәләри дахил иди. Бунлар милли мелодияларымызын бүтүн көзәллик вә чазибәдарлығыны динләјичиләрә чатдырмышдыр.

Һәмин концерт Азәрбајҗан мусигисиндә халг јарадычылығының нә гәдәр дәрин көк салдығыны бир даһа ајдын сурәтдә көстәрди.

Декада тәкчә «Азәрбајҗан мусигиси јарадычылығының» наилијәтләрини дејил, һәм дә биздә ифачылыг мәнһәрәтинин хејли артдығыны нүмајиш етдириди. Буну ССРИ халг артисти Бүлбүл, Азәрбајҗан ССР халг артистләри Гурбан Пиримов, Хан Шушински вә башга көркәмли сәннә усталарының чыхышлары көстәрди.⁴

Азәрбајҗан классик муғамларының көзәл тәблиғатчысы олан севимли мүғәннимизин ады вә сәнәти гардаш ермәни динләјичиләринә дә кениш мәлүмдур. 1957-чи илин јанвар ајында Јереванда 15-ә гәдәр концерт верән Азәрбајҗан мүғәннисини ермәни динләјичиләри алгышларла гаршыламышды. Јереванда чыхан «Коммунист» гәзети 19 јанвар 1957-чи ил тарихли нөмрәсиндә јазмышды: «Муғамларын ифачысы

¹ Бах: «Гызыл нишанчы» гәзети, 1 мај 1936-чы ил.

² Бах: «Шәфәғ» журналы, Тәбриз, 1945-чи ил, № 3.

³ Бах: «Зарја Востока» гәзети, 27 декабр 1944-чү ил; «Бакински рабочи» гәзети, 29 декабр 1944-чү ил.

⁴ У. һачыбәјов. Әсәрләри, икинчи чилд, Бақы 1965, сәһ. 349.

Азәрбајҗан ССР халг артисти Хан Шушински бизим динләјичиләрә јахшы танышдыр. Ханы динләркән виртуоз ифачылығына, сәсинә ајдын вә рәңкарәнк бојалар вермәсинә һејран галырсан.

Хан Шушински мәшһур муғамлардан «Забул-секаһы», «Гарабағ шикәстәси», «Гара телләр» нәғмәсини вә башга Азәрбајҗан маһны вә дуәтләрини, һәм дә ермәни маһныларыны мүвәффәғијәтлә ифа етди.

Ханын иштиракы илә верилән концертләрдән бәһс едән «Авангард» гәзети дә мәшһур мүғәннинин ифачылығыны јүксәк гијмәтләндирмишди.¹

1959-чу ил Вәтәнмизин пајтахты Москвада кечирилән Азәрбајҗан әдәбијјаты вә инчәсәнәти онкүнлүјүндә Хан Шушинскинин инчә вә көзәл сәси Москва тамашачыларыны да вәлһә етмишди. О, Чајковский адына концерт салонунда, фабрик вә заводларда Фүзулинин, Вагифин вә Сәмәд Вурғунун шејрләрини «Күрд-шаһназ» вә «Һејраты» үстүндә охумушду. Онуң хүсуси бир зөвглә ифа етдији «Гарабағ шикәстәси» һәнники Бөјүк Театрда топлашан тамашачылары, һатта көркәмли мусигичиләри белә һејран етмишди. О заман пајтахт гәзетләринин, хүсусилә «Правда» вә «Известија»ның сәһифәләриндә Ханын концертләри, онуң мәнһәрәтли сәси вә халг маһныларыны усталыгла ифа етмәси һаггында јахшы рәјләр јазылмышды.²

Ханын халг арасында бөјүк мүвәффәғијәт газанмасына сәбәб онуң јалһыз кениш сәс диапазоһуна малик олмасы дејил, ејни заманда Азәрбајҗан классик мусиги вә маһны мэдәнијјәти илә кениш халг күтләринин таныш етмәсидир. О, халг ханәндәлијини јүксәк сәнәт дәрәчәсинә чатдырмышдыр.

Хан узун илләр ханәндәлик тәчрүбәси нәтичәсиндә Азәрбајҗан милли мусигисини дәриндән өјрәнмәк, ифа вә тәблиғ етмәк јолунда көркәмли наилијәтләр әлдә етмишди. О, сајсыз-һесабысыз ел һаваларының, зәнкин вә мүрәккәб муғаматын маһир билчиси иди. Гәдим халг маһныларыны, тәснифләри вә хүсусилә муғамлары усталыг вә шөвглә ифа етмәкдә Хан илә јарышмағ башга ханәндәләр үчүн асан олмамышдыр.

Хан сөзүн там мәнасында вокал техникасына јијәләнмишди. О, надир һалларда тәсадүф едилән күчлү сәсә малик иди. Сәсини истәдији кими вә истәнилән тәрздә идарә етмәкдә, техника усталыгда, чәһчәлли зәнкуләләр вурмагда бир чох мәшһур ханәндәләр Хана һәсәд апармышлар. О, сәсини елә ојнадыр ки, санки фәвварә вуран булаг көзүнү андырыр. Чәсарәтлә демәк олар ки, мусиги мэдәнијјәти тарихимиздә Чабар Гарјағды оғлу вә Сејид Шушинскидән сонра ритмик муғамлары Хан кими јүксәк зөвглә охујан икинчи бир ханәндә һәләлик јохдур.

Хан Шушински һәмишә муғамларын руһуна, маһијјәтинә ујғун гәзәл вә гошмалар тапыб сечирди. О, классик шаирләримиздән Фүзулинин, Вагифин, Закирин, Сејид Әзим Ширванинин, Сәмәд Вурғунун әсәрләриндән нүмунәләри парлаг сурәтдә ифа едирди. «Шур» муғамында Фүзулинин:

¹ Бах: «Авангард» гәзети, 19 нојабр 1957-чи ил, № 9.

² Бах: «Правда» гәзети, 3 ијун, 1959-чу ил, № 154; «Известија» гәзети, 23 мај 1959-чу ил, № 121.

M. F. Axyndof adına Bəjuq Devlet Teatrosynda
Şənbə günü martın 7-də
 Kalkasjada birinci sajslan Azərbaycan Devləti Şərk xalk çalğyları orqestrosy tərəfindən A. A. Jonesjanın idarəsi altında

Karabagdan də'vət edilmiş xalk xanəndəsi
XANYN İŞTRAQB İLƏ
Bəjuq Şərk Konserti

veriləcəkdir. Konsertdə: məşhur xanəndə Surəjja Kacar (Seqejevin çalğısı ilə), xalk xanəndələri: Cabbar Kərajgdişef və Zulfi Adiqəzəlof.
 Solistlərdən: Kyrban (əməqdar artist) S. Kasparov, Vartan, Paşa Əlijef, S. Tiflisi, Allahjar, S. Səgomon, M. Arzymanov və sairələri.
 Qamənçəçilərdən: Kyrqen Mirzojan, S. Ohanizaşvili və geçirləri.
 Jastı balabançılardan: Kyly zadə Baba, Ağababov, Vano, A. Safarov.
 Əz gropy ilə bərabər işləraq edirlər. Programda: mygamat, jeni təsniflər, rənc, lezqinka, Karabag şiqəstəsi və sairə.

— **Konsert akşam saat 9-da başlanacaktır** —
 Biletlər teatronyn kassasında satılır.
 Konferansjə əməqdarist: Mirza Ağa Əlijef.
 Konsert Burosy Direktory: Mədətof.

259

Бақыда Хан Шушинскинин иштирақы илэ верилэн «Шəрг концерти»нин афишасы (7 март 1931-чи ил).

Сағија, чам тут ол ашигэ ким гајгулудур,
 Гајгу чəкмəк нэ үчүн, чам илэ алəм долудур.

редифли гəзəлини, јахуд «Раст» муғамында исэ:

Идрəт, еј бут, сурəтин кəрдүкдэ лал ејлэр мəни,
 Сурəти һалым кəрэн сурəт хəјал ејлэр мəни.

редифли гəзəлини, хүсусилэ зөвлэ охужурду.

О, истəр классиклəрин, истəрсэ дэ мүасир шаирлəрин лирик əсəрлəрини бəјүк һəвəслэ, ејни һэрарəтлэ ифа едирди.

Хан Шушински зəнкин вэ чохчəһəтли јарадычылыға малик бир ханəндэ иди. Онун охудуғу муғамлар тəкчэ Азəрбајчанда дејил, бütүн Јахын Шəргдэ мəшһурдур. Ханəндэлəримиз арасында Хан Шушински кəркəмли јер тутур. Ону башга ханəндэлəрдэн фəрглəндирэн чəһəтлэр-

Хан Шушински (Тифлис 1934-чү ил)

дән бири парлаг тәбии исте'дада малик олмагла өз ханәндәлијини јүксәк сәнәт зирвәсинә галдырмасында иди.

Ханын сәнәтиндә шаблонлуг мејлләри јохдур. О, муғам охујанда бә'зи ханәндәләр кими сөзчүлүклә мәшғул олмурду. Муғамлары сәсинин диапазонна көрә охујурду. Өлчүдән харичә чыхмыр, узун, јоручу, дузсуз «чәнә зәнкуләләри» вуруб динләјичини јормурду. Һәр дәфә јени, ширин ојнаг вә һезин күшәләр, халлар вә нәфәсләр вурурду. Мәһз буна көрә дә динләјичи Ханын мәлаһәтли сәсиндән дојмазды. Оун консертләринә кәлән јүзләрлә тамашачы никбин әһвали-руһијјә илә салону тәрк едәрди.

Хан олдугча тәвазәкар, садә, меһрибан бир сәнәткар иди. О, һәмишә Чаббар Гарјағды оғлунун, Шәкили Әләскәрин, Бүлбүлүн, Ислам Абдуллајевин вә Сејид Шушинскинин адларыны һөрмәтлә чәкәр, сәнәткарлығы онлардан өјрәндијини сөјләјирди.

Ханын үрәкачан, инсана зөвг верән мәлаһәтли сәсини халг шаири Сәмәд Вурғун өз ше'риндә мәһәббәтлә тәрәннүм етмишдир:

Көнлүм кечир Гарабагдан,
Кан бу дагдан, кан о дагдан.
Ахшам үстү гој узагдан,
Һавалансын Ханын сәси,
Гарабағын шикәстәси!..

Сәмәд Вурғун Хан Шушинскинин сәсинә, сәнәтинә мәфтун иди. Оун Бакыда, истәрсә дә Гарабагда гурдуғу мәчлисләр Хансыз кечмәзди. Сәмәд һара дә вәт олунса иди чох вахт Ханы өзү илә апарарды. Бу ики достун сон көрүшләри 1955-чи ил ијулун 18-дә Шушада, Иса булағында олмушдур. Сәмәд мәни Ханын далынча Ағдама көндәрди...

Мән Сәмәдин 09—61 нөмрәли «Победа» маркалы машины илә Ағдама кетдим...

Ағдама мәнә дедиләр ки, Хан Әһмәдавар кәндиндәдир. Кәндә кәлән дә көрдүм ки, Хан, тут ағачынын алтында отуруб тут јејир, гардашы Аллаһјар исә чај ичир. Хан мәни көрчәк тәәччүблә:

— Бој, ә, Фири бала (Хан чох вахт нәвазишлә мәни белә чағырарды), сән һара, бура һара?

— Јол азымышам, — дедим.

— Ај чаным, сән бижин бирисән, јол азмазсан, — сонра јарычидди һалда сәсләнди:

— Хәјир ола?

— Достун кәлиб, сәни Иса булағында көзләјир.

Чох марағлыдыр ки, Хан сорушмады ки, һансы достум. Дәрһал билди ки, сәһбәт Сәмәд Вурғундан кедир.

Сонра башыны булајыб чийинләрини чәкди вә күлүмсәјәрәк дилләнди:

— Ај чаным, Сәмәд овчунун ичини ијләмишди? Нә билди ки, мән бурадајам?

— Хан, машин көзләјир, вахт да кечир. Тәрпәнмәк лазымдыр — дејиб, оун голундан тутдум, кәнддән чыхдыг...

«Иса булағы»нда бу ики дост елә сәмими, елә меһрибан гучаглашдылар ки, елә бил узун илләр бир-биринин һәсрәтиндә олан доғма гардашлар көрүшүрдүләр...

Мәчлис гызышды. Хан Сәмәдин ән чох севдији «Мирзә Һүсејн» секаһы»ны охуду. Өзү дә Сәмәдин «Дүнја» рәдиифли ше'рини муғам үчүн мәтн сечмишди:

Улдузлар һаванын бағрыны дәлир,
Гајалы дағлардан думан јүксәлир,
Хәјалым кечәни салама кәлир,
Чапдырыр атыны бирбаша дүнја.

Јерләрә бахырам — бағчалы-бағлы,
Көјләрә бахырам — гапысы бағлы.
Кәинат ихтијар, сирли-сорағлы,
Әзәлдән јараныб тамаша дүнја.

Бир дә көрүрсән ки, ачылан солур,
Дүшүнән бир бејин, бир торпаг олур,
Бир јандан бошалыр, бир јандан долур,
Сиррини вермәјир сирдаша дүнја.

Әзәлдән беләдир чүнки, кәинат,
Чаһан даимидир, өмүр аманат.
Әлдән-әлә кечир вәфасыз һајат,
Биз кәлди-кәдәрик, сән јаша, дүнја!

Булудлар дағылыр узагда лај-лај,
Јенә өз јериндә јуварланыр ај,
Фәгәт нә Чәләл вар, нә дә ки, һумај,
Нә өмрә ачыјыр, нә јаша дүнја.

Ше'р мисра-мисра сәсләндикчә мешәнин һәр јанындан «Ај чан, ај чан», «Мин јаша», «Сәнә нәнәм гурбан», «Шаирә ешг олсун» сәдалары учалырды. О күнү «Иса булағы»нын башга һүснү вар иди. Сәрнин мешә... Сојуг булаг... Ханын көзәл сәси, Сәмәд Вурғунун шаир нәфәси «Иса булағы»на башга көзәллик верирди. Мәчлисин ахырында Хан Сәмәд Вурғундан хәниш етди ки, бир-ики ағыз десин. Јахшы јадымдадыр, Сәмәд Вурғун тарзәнә мұрачиәт етди:

— Ајә, Аллаһјар, о тары «Јетим секаһ» үстүндә көклә, бәри вер.

Сәмәд Вурғун тары дөшүнә басыб сары симләрдә кәзишди. Бир гәдәр кечмәмиш мешәни јанығлы вә һезин бир сәс бүрүдү... Булаг әтрафындакы сәкиләрдә динчәлән јүзләрлә адам бизи дөврәјә алды. Һамы һәјрәтлә Сәмәд Вурғуну динләјирди. Сәмәд Вурғун сон дәрәчә ајдын диксија илә Ашығ Әләскәрдән охујурду...

Сәмәд «Секаһ»ы пәсдән охујуб гуртаранда мешәни алгыш бүрүдү. Ханын:

— Әми оғлу, ахы сән Вагифи чох севирсән, бәс нијә Вагифдән јох, Әләскәрдән охудун? — суалыны ешидән Сәмәд дәриндән аһ чәкиб деди:

— Ај хан, Вагиф дә бизимдир, Әләскәр дә. Һәр икиси бөјүк сәнәткардыр. Амма нәдәнсә хәјалымы кәздирән Гарабағ дағларыны сәјр етдикчә истәр-истәмәз Әләскәрин «Дағлар» ше'ри јадыма дүшдү. Хүсусилә бөјүк устадын бу сөзләри үрәјими титрәдир:

...Нә олду сәндәки гурғу-бүсәтлар?!
Арифләр көрсәләр тез бағры чатлар;
Мәләшмир сүрүләр, кишәмир атлар,
Нијә пәришандыр һалларын, дағлар!

Һаны сәндәки о јајлајан елләр?!
Көрәндә көзүмдән чар олур селләр..
Нә олду сәндәки түрфә көзәлләр
Санчылмыр бухаға күлләрин, дағлар!

Ијитликдә Елдар нурәлән-нурду,
Кәлмәди көзәлләр бош галыб јурду
Әркәк кәсиб, ағыр мәчлис гурурду,
Шүлән чәкилнрди малларын, дағлар!

...Һәсәндәдә, һәсәнбаба гошады,
Хачбулаг јајлағы хош тамашады,
Арсыз ашыг елсиз нәјә јашады!?
Өлсүн Әләскәр тәк гулларын, дағлар!

Сәмәд Вурғун ашыг Әләскәрин «Дағлар» гошмасыны эзбәрдән дејәндә Аллаһјар тары ондан алыб «Кәсмә шикәстә» чалмаға башлады. Хан исә һәмин сөзләри шикәстә үстүндә охуду...

О күнү Сәмәд Вурғунун «Иса булағы»нда гурдуғу мәчлис кечәдән хејли кечәнәдәк давам етди... Артыг дан јери сөкүлүрдү... Мешәнин бүл-бүлләри јухудан ојанмышдылар... Буну көрән Сәмәд үзүнү Хана чевириди.

— Ај Хан, ајә, ешидирсәнми сәһәр бүлбүлләри јухудан ојаныблар.

Хан мейрибанчасына күлүмсәјәрәк башыны булады:

— Әми оғлу, инди нә демәк истәјирсән, нә гајыраг?

Сәмәд Вурғун јарычидди, јарызарафатла:

— Нечә јаны нә гајыраг? Нијә, көрмүрсән бу сәһәр бүлбүлләри сәни јарыша чағырыр?

Сонра Сәмәд даһа чидди һалда:

— Онлары сусдурмаг лазымдыр.

— Нә илә? — Хан күлүмсәр һалда дилләнди.

Сәмәд һөкмүранә тәрздә:

— «Гарабағ шикәсти» илә!

Сонра Сәмәд Вурғун вугарла әләвә етди:

— Гој бу сәрин мешәләр, эзәмәтли дағлар, һәтта бизә һәсрәти-һәсрәти бахан о нурлу дан улдузу белә Гарабағ бүлбүлләринин дејишмәләрини ешитсинләр.

Сәмәдин бу сөзләри һамынын үрәјиндән олду. Мәчлисдәкиләр, һамы бирағыздан «Гарабағ шикәстәси» дејиб Ханы алгышладылар.

Шүбһәсиз ки, Ханын башга чарәси јох иди. Сәмәдин вә мәчлисдәкиләрин хаһишини нәзәрә алыб Аллаһјара деди:

— Гардаш, башла көрәк.

Бир гәдәр кечмәмиш Ханын чазибәдар сәси вә чинкилтили зәнкуләси мешәни јенидән рөвнәгә кәтирди... Нәдәнсә бу дәфә Хан шикәстә үстүндә чох дәрдли-кәдәрли сөзләр охујурду... Елә бил һисс едирди ки, бир дә Сәмәд илә көрүшмәјәчәк... вә тәсадүфи дејилдир ки, шикәстәни бу сөзләрлә гуртарды:

Иса булағынын мешәси,
Сынды гәлбимин шишәси.
Достундан ајры дүшәнин
Агламаг олар пешәси.

Хан гавалы јерә гојар-гојмаз јенә дә мешәни алгыш сәдалары бүрүдү.
Сәмәд Вурғун да сон дәрәчә мә'јус иди. Достуну кәдәрли көрән Хан дилләнди:

— Әми оғлу, јенә нә олуб? Нијә пәришансан?

Сәмәд Вурғун да сон дәрәчә мә'јус иди. Достуну кәдәрли көрән Хан нәзәр салыб бир даһа Ханы бағрына басыб вахты илә севдији бир гызә јазмыш олдуғу гәзәлин бу мисраларыны көзләри јашармыш һалда эз-бәрдән деди:

Сус еј бүлбүл, кәс еј туфан, мәрәмым истираһәтдир,
Бу јерләрдә најым јохумуш, әләчым бир сәјаһәтдир;
Өлүм!.. Еј ваһ, о не'мәтдир, о бир шанлы сәдәтдир.
Әкәр вахтсыз өләрисәм рәгимим бәхтијар олсун.

Чох гәрибә, һәм дә марағлы иди ки, нијә һәмин дәгигәләрдә Сәмәд Вурғунун јадына мәһз онун интим гәзәлинин кәдәрли сөзләри јадына дүшдү.

Дүнјада нәләр олмур?.. Доғрудан да о күн һеч кәсин ағлына кәл-мәзди ки, бүкүнкү мәчлис Хан Шушински илә Сәмәд Вурғунун сон мәч-лисиси иди... Бир дә бу ики нәғмәкар көрүшмәјәчәкләр... Бу һадисәдән доғгуз ај сонра Сәмәд Вурғун дүнјадан вахтсыз көчдү...

* * *

Ханын сәсини ешитдикдә истәр-истәмәз Гарабағын 30-чу илләринин инсаны вәчдә кәтирән шән мәчлисләри, тој-дүјүнләри јадыма дүшүр... Ханы илк дәфә әмиг гызы Фатманын тојунда динләмишәм. О заман тојлар чох тәмтәрағлы, һәм дә мә'налы кечириләрди. Мәчлисә күн-дүзләр гадынлар, кечәләр исә кишиләр дә'вәт олунарды... Нә жешијә пул салардылар, нә дә тој саһибинә пакет верәрдиләр. Рәгс заманы верилән шабаш исә јалныз мусигичиләрә чатарды. Өзү дә мәчлиسدә һамыны јох, ән көзәл рәгс етмәји бачаранлары ојнадардылар. О заман ән дөбдә олан ојун һаваларындан мәшһуру «Гәшәнки» һавасы иди ки, гыз вә кәлииләрин әксәријјәти бу һаваја, өзү дә Ханын иштирак етдији тојларда ојнамаға чан атардылар. Јахшы јадымдадыр, әмиг гызынын тојунда бизим гоншулуғда олан Ширничи Јунисин гызы Гәмәри ојнатдылар. Ону да дејим ки, Гәмәр «Гәшәнки»ни ојнамагда биринчи олдуғу кими, көзәлликдә дә Гарабагда биринчи сајылырды... Дејим ки, елә 35 јашлы Хан да сон дәрәчә көзәл бир оғлан иди. Көрүнүр, Хан анадан олан күн тәбиәт чох сәхәрәтли олуб: она һәм көзәл сәс, һәм дә көзәл чамал бәхш етмишди. Ханын уча боју, нурлу сифәти, чатма гашлары, гапгара шәвә кими сачлары, хүсусилә сачынын ортасындакы ағ «халы» нәинки чаван кәлин-гызлары, һәтта гочалары белә риггәтә кәтиррди. Үстәлик онун гәлбләри әсир едән, инсанын руһуну охшајан, онун әсәбләрини сакит едән, бир сөзлә, динләјичини мәсти-хумар едән јумшаг сәси мәчлиси даһа да шәнләндирирди. «Гәшәнки» һавасыны ојнајанда Гәмәрин кө-

зәллиндән, онун ширин-ширин сүзмәсіндән руһланан Хан бәһәһәтән
Гарабағ көзәлине бу сөзләри гошуб маһны үстүндә охуду:

Сачын учун һөрмәзләр,
Сәни мәнә вермәзләр,
Әжил үзүндән өпүм,
Гаранлығда көрмәзләр.

Нәгәрәт

Ај Гәмәрим, Гәмәрим,
Көрпәчә Гәмәрим, Гәмәрим.
Ширин Гәмәрим, Гәмәрим,
Гәһәнк Гәмәрим, Гәмәрим.
Денән кәлсин, балам кәлсин,
Ярым кәлсин, Гәмәр кәлсин, һеј...

Бу дәрә узун дәрә
Яр бахдыгча узун дәрә
Бурда бир бағ салмышам
Гәмәр кәлә үзүм дәрә.

Нәгәрәт

Ханын көзәл сәсіндән, онун ширин сөзләриндән вәчдә кәлән Гәмәр өзүнүн бүтүн мәһарәтини бүрузә верирди... Бир яндан да мәшһур гармон устасы Абуталыбын һәм дузлу, һәм дә ширин чалғысы Гәмәрин рәван вә ојнаг рәгс мәһарәтини бирә-беш артырырды... Јадымдадыр, Ханын көзәл охумағындан, Гәмәрин сындыра-сындыра сүзмәсіндән дојмајан тамашачылар «Гәшәнкә»ни бир нечә дөфә чалдырдылар. О заманлар бизим «Көчәрли мәһләси»ндә Ханын иштиракы илә елә бир тој олмазды ки, Гәмәри ојнатмасынлар.

Хан јәј ајлары Шушаја истираһәтә кәләрди. Онун һәр кәлиши шәһәр әһли үчүн бир гәләбәлијә чевриләрди. Һамы севинәрди... Чамаатда елә бир шадлығ әһвали-руһијјәси ојанарды ки, куја Хан өзү илә хәстә көнүлләрә шәфа кәтирди. Һамы чалышарды ки, Хан дөвәт олуан мәчлисдә, гонағлығда иштирак етсин. О вахтлары Хан күндүзләр шәһәр буварында, кечәләр исә Ағкиши оғлу Чәмилин ресторанында охујарды. Буна көрә күндүзләр буварда, кечәләр исә ресторанда јер тапмағ мүшкүл иди. Бәзән дә Хан шәһәрин «Чанахгала» вә «Чыдыр дүзү» кими мәшһур сәјрәнкаһларында охујанда бүтүн шәһәр әһли буралара ахышарды. Ханын инсаны биһуш едән охумағы, хүсусилә онун вокал тарихиндә тәқраролунмаз бир мәһарәтлә охудуғу «Гарабағ шикәстәси»нин тәрәвәти Шушанын романтик ахшамларынын мәнзәрәси илә ујушарағ көјдә бир-биринә мәнәббәтдән дәм вуран улдузлары белә һәрәкәтә кәтирди. Бу сәһирли сәс пәрдә-пәрдә, далға-далға һаваландыгча динләјичини риггәтә кәтирди. Гарабағын бу үлкәр шикәстәсини зәриф бир аһәнклә, өзү дә гүрурла охујан мүғәннинин сәсіндәки үлвијјәтдән, пәрвазланан динләјичи санки гартал ганадлары үзәриндә өзәмәтли Қирс вә Гырхғыз дағларынын зирвәләринә галхыб көзәл Гарабағын тәбиәт зәнкинлијини өвләд мәфтунлуғу илә сәјр едирди.

Мүһабәдән габагы илләрдә Гарабағда белә бир көзәл адәт дә вар иди. Ханәндә дәстәләрини нәинки тој шәнликләринә, һәм дә аилә гонағлығына вә шадлығына дөвәт едәрдиләр. Бурада јалныз гоһум-әграба, јахын таныш вә достлар иштирак едәр, ханәндәни динләмәк,

чалыб-ојнамағ имканы даһа чох оларды. Бизим аиләнин дә даими ханәндәси Сејид Шушински иди. Атам мүғәнниләр ичәрәсіндә ән чох Сејиди бәјәнәрди. Она көрә дә һәмишә аилә шәнлијинә Сејиди дөвәт едәрди... Әмим оғлу Гара исә Ханын каманча чаланы Расим илә јахын дост олдуғундан һәмишә чалышарды ки, Ханын дәстәси мәчлисләримизи шәнләндирсин. Језнәмиз Әһүлфәт исә Мүтәллимдән башға һеч кәсә гулағ асмағ истәмәзди... Бәзән бизим аилә шәнликләриндә јәј ајлары вәтәни Шушаја гонағ кәлән мәшһур опера мүғәннисе Елоғлу Исмајыл, Чаһан Талышинскаја, Камрабәјим, Мәшәди Чәфәр оғлу Зейниш, тарзән Аб-басгулу аға вә өз мөләһәтли, пәсхан охумағы илә дағы-дашы дилә кәтирән ханәндә Чәлил дә иштирак едәрдиләр. Һәрдәнбир әмим оғлу бу сәнәткарлары шәһәрин ән сәфалы сәјрәнкаһы олан мәшһур «Иса булағына» дөвәт едәрди.

Јәј вахтлары галын мешәнин ичиндән ахан «Иса булағы»нда һәјат гәјнајарды. Јүзләрлә аилә булағын әтрафындакы «сәкиләр»ә дүшәр, истираһәт едәрди... Бир яндан сары бүлбүлләрин чәһ-чәһи, тар, гармон сәси, диқәр тәрәфдән гузу кабабынын хош ијли түстүсү, Ханын унудулмаз «Гарабағ шикәстәси» мешәни башына көтүрәрди. Һамы чалышарды ки, һеч олмаса 15—20 дөгигәлијә Ханы өз мәчлисинә дөвәт етсин. Чохлары буну өзү үчүн бөјүк сәадәт вә фәхр биләрди. Бәзән дә Ханы дөвәт етмәк үчүн нөвбәјә дураддылар. Һәрдән нөвбәјә дуранлар арасында мүбаһисә, чидди чәкишмә баш верәрди. Вәзијјәт кәскин һал алдығда Хан мәсәләјә гарышар, һамыны разы салмағ үчүн чох арам вә мүлајим сәслә дөјәрди:

— Ај чаным, даға-шава нә лазым. Гојун һәрә кетсин өз сәкисинә, мән дә чыхарам булағын башына, орадан һамыныз үчүн охујарам...

Доғрудан дә белә вәзијјәт јарананда Хан өз дәстәси илә булағын башында әјләшиб һамынын ешитмәси үчүн хүсуси бир мәһарәтлә «Гатар», «Һејраты», «Шаһназ» кими зил сәс тәләб едән муғамлар охумагла мешәнин бүлбүлләрини сусдурадды...

Ханын шәһәрдәки концертләри даһа издиһамлы оларды. Онун ширин сәсини, дузлу нәфәсини динләмәк үчүн нәинки шәһәрә кәлән минләрлә гонағлар, һәтта Гарабағын узағ ермәни кәндләриндән белә динләјичиләр шәһәр театр бинасына тәрәф ахышардылар. Билет тапмағ мүшкүл оларды. Һамы концертләрә дүшә билмәзди. Кетдикчә наразылығ, шикәјәт артарды. Буну нәзәрә аларағ бәзән Ханын концертләрини шәһәр буварында, ачығ һавада тәшкил едәрдиләр. Белә һалларда булвара кирмәк үчүн хүсуси билет сатыларды. Хан охујанда шәһәрин күчәләриндә бүтүн һәрәкәт дајанарды... Һамы булвара дахил олмаға чан атарды. Бура дахил олмаға билет тапмајанлар булварын әтрафындакы евләрин ејван вә дамына јығышардылар ки, һеч олмаса Ханын сәсини ешидә биләләр...

Ханын Бақыдакы концертләри даһа тәмтәрағлы, даһа гәләбәлик оларды. Һәлә Хан Бақыја кәлмәмишдән бир ај габағ шәһәрин көркәмли јерләринә, күчә елә мејданчалара при афишалар вуруларды. Гәзетләрдә габағчадан еланлар вериләрди. Бир сөзлә, шәһәрдә бөјүк бир чаһланмаја, һәрәкәтә сәбәб оларды. Лакин бу концертләрә билет тапмағ һеч дә асан дејилди. Филармоніјанын кассасы габағында билет үчүн нөвбәјә дуранларынын ики чәркәсиндән бири Азнефт мејданына, о

бири исә Бакы Советинә чатарды. Гајда-ганун јаратмаг үчүн атлы милләсә мүрачнәт едәрдиләр. Намы чалышарды ки, бу гејри-ади сәси динләсин, Ханын тәкраролунмаз чамалына тамаша етсин.

Шәргин бөјүк мүтәфәккири Шејх Сә'дидән сорушублар:

— Көзәл сәс гијмәтлидир, јохса көзәл чамал?

Бөјүк шаир фикирләшмәдән чаваб вериб:

— Көзәл сәс көзәл чамалдан үстүндүр.

Шүбһәсиз ки, Шејх Сә'ди бир анлыға гәбирдән башыны галдырыб Ханын һүсн-чамалына бахсајды, мүтләг белә дејәрди:

— Көзәл чамал һеч дә көзәл сәсдән әсикк дејилдир.

Бах, Хан белә Хан иди. О, һәм муғаматын, һәм дә көзәллијин Ханы иди.

Дүнјаја чох ханлар кәлди-кетди... Лакин бирчә Хан галды. О да бизим муғаматын Ханыдыр. Һачы һүсү: «Дүнјада сәс дә, сәнәт дә мәнимдир» дедисә, лакин бу сәнәти даһа јүксәкләрә галдыран Хан олду. Әкәр Чаббар Гарјағды оғлу вокал сәнәтинин бүнөврәсини гојдуса, бу әзәмәтли биһанын кәрпичләрини чийинләриндә дашыян Хан олду. Әкәр Сејид Шушински муғаматын чамыны долдурдуса, ону башына чәкән Хан олду. Секаһ Ислам үрәкләри титрәдән секаһлары илә сәһәр бүлбүлләрини јухудан ојатдыса, бу бүлбүлләри өз сәһирли, инчә чәһчәһи, зәнкуләләри илә сусдуран да Хан олду...

Ханын ифачылыг мәһарәтиндән вә фитри истә дадындан данышаркән онун сон дәрәчә зил, мәләһәтли вә никбин сәсинин гүдрәти көзләримиз гаршысында чанланыр. Она көрә ки, Ханы дикәр сәнәткарлардан ајыран әсас амил башгаларында олмајан сәс көзәллијидир. Чүнки Ханын сәсиндә олан тәрәвәт, ширинлик, јумшагылыг бир сөзлә, көзәл сәс тембрилији һеч кәсдә олмамышдыр.

Шүбһәсиз ки, ханәндәлик сәнәтиндә әсас шәрт сәсдир. Әсил ханәндәнин сәс диапазону ән азы ики октава олмалыдыр. Ханын сәси исә ики октава јарым иди. Ханәндәләрин сәси дөрд: бәм, орта, јүксәк вә нәһәјәт зил регистрә ајрылыр. Даһа доғрусу, ашағы сәсә, синә сәсинә, орта сәсә вә зил сәсә бөлүнүр. Һәм дә сәсләр мүтләг тенор типли сәс олмалыдыр. Тенор сәсләрин өзү белә ики һиссәјә ајрылыр: лирик тенор вә лирик-драматик тенор. Хан лирик тенор иди. Ашыглара нисбәтән ханәндәләрин сәс диапазону даһа кенишир. Бүлбүлүн гејд етдији кими, ханәндә чох вахт кичик октаванын Си-бе-мол вә икинчи октаванын До пәрдәсиндән, үчүнчү октаванын Фа пәрдәсинәдәк галхыб енә биләр.

Шүбһәсиз ки, ханәндәләрин сәс кејфијјәти ејни, јәни стандарт олмур. Һәр ханәндә өз сәсинин тембринә көрә фәргләннр. Тәсадуфи дејилдир ки, халг арасында «көзәл сәс», «мәләһәтли сәс», «јағлы сәс», «зил сәс», «чыр сәс», «ачы сәс», «гуру сәс», вә јахуд «дузсуз сәс» ифадәләрини тез-тез ешитмәк олур. Ејни заманда мусиги елмини дәриндән биләиләр, ханәндәлик сәнәтиндән баш чыхаранлар бәднин көзәллији олмајан јекрәнк «дузсуз» сәси «ачы сәс», ајдын тембри олмајан сәси исә «гара сәс» адландырырлар. Ишләнмәмиш сәсә исә «хам сәс» дејилир. Лакин аһәнкдар сәси «јағлы сәс» адландырырлар. Хүсуси јумшагылыгы вә тембр көзәллији илә фәргләнән, динләјичини мәфтун едән сәсә исә «мәләһәтли сәс» дејилир вә јүксәк гијмәтләндирилир.

Хан Шушински (Бақы 1939-чу ил).

Лакин Бүлбүл гејд едир ки, сәсләри тәкчә онларын тембринә вә нөвләринә көрә дејил, һәм дә емоционал сәсләнмә чаларына көрә фәргләндирилләр вә буна «дәјәрли сәс» дејирләр. Сонра Бүлбүл сәсләрин көзәллијиндән бәһс едәркән јазырды: «Сәсдә тембр көзәллијиндәи башга ејни заманда һәјатилик, емосија, тә'сир вә техники чәһәтләр (чәлдлик, еластиклик, һамарлыг, јумшагылыг) олмалыдыр. Бу техники әләмәтләр бүтүн сәсләрдә, хүсусилә... јумшаг тенорда вә лирик-драматик тенорда олмалыдыр»¹.

Бүлбүлүн көстәрдији бу техники чәһәтләрлә јанашы ханәндә сәси үзәриндә ишләмәји бачармалыдыр. Ону, һәр шејдән, әввәл, рәндәләмәли, чилаламалы, һамарламалыдыр. Шүбһәсиз бурада усталыг, муғамларын техникасыны дәриндән билмәк дә үмдә шәртдир. Чүнки техники усталыг ханәндәјә муғамларын өһдәсиндән мүвәфғәијјәтлә кәлмәкдә имкан верир. Сәси рәндәләмәкдә, истәдији вахт јумушалтмагда, чиловла-

¹ Бүлбүл. Сечилмәш моголә вә мә'рузәләри. Бақы, 1968, сәһ. 131.

магда, даһа доғрусу, сәсә динамик бәјалар вермәкдә Бүлбүл, Хан Шушински, Зүлфү Адыкәзәлов, хүсусилә Чаббар Гарјағды оғлу мисилсиз уста идиләр. Ханын сәси һәм јағлы, һәм мәләһәтли, һәм дә дәјәрли иди. Ханы илк дәфә динләјән мәшһур ханәндә Шакили Әләскәр һағлы оларағ демшидр: «Чәтин ағлым кәсир, Хандан сонра белә көзәл сәсли ханәндә дүнаја кәлә».

Ханын сәси сон дәрәчә зил вә галтанлы иди. Бу сәси азы ики-үч верстликдән ешитмәк оларды. Ханын сәсинин гүдрәти һағгында Бүлбүлүн дедикләри чох марағлыдыр. Бүлбүлүн рәһбәрлик етдији бир експедисија 1932-чи илдә Шуша галасына кәлмиш вә бурада о, кәнч бәстәкар Асәф Зејналлы илә бирликдә, Хана «Чыдыр дүзүндә» раст кәлмишләр. Бүлбүл һәмнин көрүшү белә хатырлајыр:

«...1932-чи ил јајын әввәлләриндә Гарабаға јола дүшдүк. Шушада бизи чох јахшы гаршыладылар. Биз гоча тарзәнләр вә ханәндәләр илә сәһбәт етдик.

...Истираһәт күнү иди. Бөјүк бир гајанын үстүнә чыхдығ. Биз көз гаралдан дәрәјә, дәрәдән назик бир лент кими ахыб кәдән чаја, о тајдакы мешәләрә бахыр, тәбнәтин бу е'чазкар көзәллијиндән зөвг алырдығ. Бирдән гулағымыза бир сәс кәлди. Диггәтлә фикир вердик. Кимсә «Баяты-күрд» охујурду. Охујанын сәси јаваш-јаваш ашкар ешидилирди. Ханәндә зәнкулә вуран кими ону таныдым. Кәнч ханәндә Хан Шушински иди. Ханын мәләһәтли сәси гајаларда әкс едир, Чыдыр дүзү боју јајылырды. Асәф Ханын јалныз адыны ешитмишди. Онунла таныш олмадығыны сөјләди. Мән Асәфи архајын едиб, бу саат ону бураја кәтирәчәјимә сөз вердим.

— Нечә кәтирәрсән? — дејә Асәф тәәччүб етди.

— Инди көрәрсән — дејиб, «Чобан баяты» охумаға башладым...

Доғурдан да «Чобан баяты» Ханы вә онун дәстәсини бизим јанымыза кәтирди. Көрүшдүк. Һал-әһвал тутдуг. Хан бизим үчүн «Раст» оху-ду. Һәмнин күнүн сәһәриси Ханын ифасында «Алма алмаја бәнзәр», «Әлиндә сазын гурбаны» маһныларыны вала јаздығ.

«Алма алмаја бәнзәр» маһнысы Асәфин чох хошуна кәлди. О, маһнынын сөзләрини јазыб ону бир даһа охумағы Хандан хаһиш етди. Бу һәмнин маһныдыр ки, Хан Шушински ону инди дә охујанда адама ләззәт верир».¹

Бүлбүл мә'рузә вә мәғаләләриндә истәр вокал вә истәрсә дә ифачылығ сәнәтиндән бәһс едәркән Ханын адыны бөјүк еһтирамла чәкмиш, ону истә'дадлы сәнәткар кним гижмәтләндирмишди. Бүлбүл һәмишә Ханын дәррин һисс вә зөвглә охумағына һејран олмушдур.

Бөјүк Фүзули ирсини сонбешии олан шаир Әлиаға Ваһид дә Ханын гејри-ади сәсини тәғдир етмишди.

Охусун елимин зәфәр нәғмәси,
Ваһидин гәзәли, Ханын хош сәси...

Ханын кениш сәс диапазоны она бүтүн муғамлары истәр бәмдә, истәрсә дә зилдә там, сәрбәст охумаға имкан вермишдир. Гејд етдијимиз кими

Хан бүтүн муғамлары өзүнәмәхсус усталыгла охумушдур. Хүсусилә онун «Маһур-һинди» муғамынын ифасында кәстәрдији тәқраролунмаз пријомлары мисилсиздир...

Мә'лум олдуғу кими, мүасир Азәрбајчан мусигисиндә «Маһур» муғамынын ики нөвү мөвчуддур. Бири «Маһур-һинди», дикәри исә «Орта маһур». Шүбһәсиз ки, «Маһур» дәсткаһынын «Маһур-һинди» формасы «Орта маһур»дан әввәлдир. Бөјүк мусигишүнас Чаббар Гарјағды оғлу-нун јаздығына көрә «Маһур-һинди» муғамыны Азәрбајчан тарынын атасы мәшһур тарзән Садыгчан бәм сәсли ханәндәләр үчүн јаратмышды. Көрүнүр Садыгчан һәлә кечән әсрин орталарында Тифлисдә јашајаркән Тифлисә кәлән һинд мүғәнниләриндән «Маһур»ун нечә охунмасыны ешитмиш вә онларын охумағына ујғун бу муғамы јаратмыш вә ону «Маһур-һинди» адландырмышды. Бу муғам ханәндәдән ән азы ики октава јарым, јә'ни јүксәк тессетуралы күчлү сәс, бир нечә форма вә мәртәбәли чошғун зәнкуләләр, ән јүксәк регистрдә стаккато, мүрәккәб пассажларда тембр сәлислији, ејни заманда вокал усталығы вә темперамент тәләб едир. Шүбһәсиз ки, «Маһур»у һәр ханәндә охуја билмәз.

Вахты илә, јә'ни орта әсрләрдә бу муғам 58, XIX әсрин ахырларында исә 14 шө'бә вә һиссәдән ибарәт олмушдур. Һазырда исә бу муғам әсасән бу шө'бәләрдән, јә'ни: «Бәрдашт», «Мајә», «Үшшағ», «Һүсејни», «Вилајәти», «Шикәстеји-фарс», «Әрағ», «Пәнчкәһ» вә «Гәраи»дән ибарәтдир. Мүасир Иран мусигисиндә исә «Маһур» дәсткаһы 21 шө'бә вә кушәдән ибарәтдир.

«Дүкаһ» вә «Баяты-Ғачар» кими «Маһур-һинди» дә «Раст» муғамынын тәркибинә дахилдир. Чүнки гәдим мусигишүнаслар «Расты» муғамларын анасы адландырмышлар. Тәсадүфи дејилдир ки, «Маһур-һинди» муғамы истәр мелодик гурулушуна вә истәрсә дә шө'бәләринин хүсусијәтләринә көрә «Раст»ын характеринә ујғун кәлир. «Раст»да олан бир чох шө'бә, кушә вә һиссәләр ејнилә «Маһур-һинди»дә дә мөвчуддур. Јалныз бунларын әсас фәрғи одур ки, «Маһур-һинди» «Раст»а нисбәтән бир октава јухарыда ифа олунур. Шүбһәсиз ки, «Маһур-һинди» Раст муғамына нисбәтән бир гәдәр јығчамдыр вә онун шө'бәләри мелодик чәһәтдән «Раст»ынкына нисбәтән бир гәдәр фәрғләнсә дә, лакин онларын мәғам әсаслары тамамилә ејнидир. Бу муғамларын јеканә фәрғи онларын мүхтәлиф тоналлығда ифа олунмасыдыр. Әкәр «Раст» муғамы кичик октавадакы сол мајәсилә охунурса, «Маһур-һинди» муғамы исә јалныз биринчи октавада ки, До мајәли «Раст» тоналлығында охунур. Демәли онларын һәр икиси аваз е'тибары илә бир-биринә охшар олдуғу һалда тоналлығ е'тибары илә мүхтәлифдир.

«Маһур-һинди» муғамы илә јанашы бизим мусигимиздә «Орта маһур» муғамы да мәшһурдур. Бу муғам тарын орта регистриндә чалыныб охундуғуна көрә она «Орта маһур» дејирләр. «Орта маһур» «Маһур» дәсткаһынын башга бир нөвүдүр. Истәр «Маһур-һинди», истәрсә дә «Орта маһур» охшар, даһа доғрусу, гоһум муғамлардыр. Һәр икиси «Раст» мәғамында гурулуру. Лакин бунларын јеканә фәрғи одур ки, «Орта маһур», «Маһур-һинди»јә нисбәтән бир гәдәр зилдә охунур. Јә'ни әкәр «Маһур-һинди» До мајәли рәст мәғамында гурулуурса, «Орта маһур» ондан бир кварта јухары, јә'ни Фа мајәли «Раст» тоналлығында ифа

¹ Бүлбүл. Сечилмиш мәғалә вә мә'рузәләри. Бақы, 1968-чи ил. сәһ. 97—98.

олунур. Бунлар һәр икиси охшар муғамлар олсалар да, ләкин «Орта маһур»у охумағ, хусусилә чалмағ һәр ханәндә вә тарзәнин иши дежилдир.

Бә'зи «мусигишүнаслар» «Маһур-Һинди»ни, «Раст»а гаршы гоҗарағ «Маһур-Һинди»нин «Раст»ын варианты олмасыны дәрк етмирләр. Бу да ондан ирәли кәлир ки, бу башабәлә «мусигишүнаслар» мәгамла муғам мәфһумуну гарышдырмагла «Маһур-Һинди»нин До мајәли «Раст» мәгамында гурулдуғуну билмирләр. Ләкин биз һеч дә иддиа етмирик ки, бу муғамларын һамысы ејнидир. Истәр «Маһур-Һинди» вә истәрсә дә «Орта маһур» мајә учалығы илә бир-бириндән фәргләнмәклә һәр бири өзүнәмәхсус тоналлыға маликдир.

«Орта маһур» вә «Маһур-Һинди» муғамларынын «Раст» мәгамы әса-сында гурулдуғуну бөјүк мүғәннимиз Чаббар Гарјағды оғлу да инкар етмир. О өзүнүн «Кечмиш Азәрбајчан халғ мусигиси» адлы әлҗазмаларында «Раст» муғамы вә онун вариантларындан кениш бәһс едир. Ләкин бөјүк мусигишүнас «Маһур» муғамы үзәриндә дајанмыр вә бунун сәбәбини исә «Маһур» вә «Раст»ын мәзмун е'тибары илә ејни муғам олмасында көрүр. Мәнчә мәсәлә ајдындыр, мүбаһисәјә еһтијач галмыр.

«Орта маһур» өзүнүн сон дәрәчә парлаг характеринә, әзәмәтли вә чинкилтили сәсләнмәсинә көрә «Раст» вә «Маһур-Һинди»дән бир гәдәр фәргләнир.

«Орта маһур»у башға муғамлардан ајыран бир чәһәт дә одур ки, бу муғам чалынаркән мизраб тарын бүтүн ачығ симләринә тохунур, бундан да данма сәсләнән һармоник фон јаранмыш олур.

Вокал тарихимиздә һачы һүсү, Шәкили Әләскәр Мәшәди Мәммәд Фәрзәлијев, Сејид Шушински кими классик ханәндәләр вә сон 50 илдә исә Мүтәллим Мүтәллимов вә Хан Шушински, «Маһур» устасы кими мәшһур олмушлар. Ләкин бунлары һеч бири бу муғамы Гарјағды оғлу Чаббар сәвијјәсиндә охумамышлар. Доғрудан да, Гарјағды оғлунун оху-дуғу «Орта маһур» даһа әзәмәтли, никбин, даһа мүбариз руһда сәсләнир. Буну сүбүт етмәк үчүн бизим әлимиздә көһнә граммафон валлары вардыр. Бу валлары «Маһур» үзәриндә сәсләндирдикдә Чаббарын «Маһур»у башгаларынын оху-дуғу «Маһур»а нисбәтән адамын нәзәрини даһа чох чәлб едир. Бир дә Гарјағды оғлундан башға «Орта маһур»ун «Вилајәти» шө'бәсини дә һеч кәс охумаға чәсарәт етмәмишдир. Ханәндәләрин әксәријјәти бу муғамы ифа едәркән «Вилајәти» јеринә «шикәстеји-фарсы» охујуб «Әширан» кушәсинә әјағ вермәклә еһмалча муғамын мајәсинә енмишләр.

Әкәр Гарјағды оғлу ханәндәлик сәнәти тарихиндә «Орта маһур»ун мисилсиз ифачысы олмушса, Хан Шушински исә «Маһур-Һинди» устасы кими ад-сан чыхармышдыр. Бу муғамын ифасында да Хан јарадычылы-ғына хас олан дәрин лиризм, иичә зөвг, никбин дујғулар өзүнү бүрузә верир. Хан муғамын бир шө'бәсиндән дијәринә кечәндә бүлбүл кими чәһчәһ вурмагла өз мәлаһәтли сәсилә һамыны һејран едирди.

Бүтүн муғамларда олдуғу кими «Маһур-Һинди»дә дә сәсләрин дүзүлүшү ашағыдан јухарыја (пәслән-зилә) доғру учалыр вә кенишләнир. Јә'ни һәр бир мелодик һәркәт шө'бәдән-шө'бәјә кечәндә кетдикчә кәркин-ләшиб зилә доғру истигамәт алыр. Дәсткаһын баша чатмасы сәс јүксә-

Хан Шушински, 1955-чи ил.

лишинин вә емоционал кәркинлијин тәдричән артмасы илә бағлыдыр. Буну исә әлдә етмәк үчүн ханәндәнин сәс кејфијјәтләриндән вә ифачылыг мәһарәтиндән чох шеј асылдыр. Муғамын зил пәрдәләринә чәнка-вәрликлә киришән Хан, муғамын емоционал кејфијјәтинә тә’сир едәрәк мусигинин ексpressивлијини тәдричән күчләнмәсинә бир даһа емоционал кәркинлијин артмасына сәбәб олур. Бу кәркинлик муғамын «Әраг» шө’бәсиндә сон һәддә чатыр. Бурада Ханын ифачылыг тарихиндә көрүнмәјән кушә вә халлары, бир нечә формалы, мәртәбәли гоша зәнкуләләри, ишләтдији чәтин пријомлар мисилсиздир.

Ханла јанашы бир чох ханәндәләр «Маһур-Һинди» муғамыны охумаға чәһд етмишләр вә јенә дә едирләр. Лакин нәдәнсә онлар бу мөһтәшәм муғамын өһдәсиндән там кәлә билмирләр. Һәрчәнд, бә’зиларинин зил сәси вардыр, лакин зил сәси олмағ һәлә о демәк дејил ки, бүтүн муғамларын өһдәсиндән кәлә биләрсән. «Маһур» кими сон дәрәчә руһнә-ваз вә дөјүш руһлу бир муғамын там өһдәсиндән кәлмәк үчүн ханәндә, Үзејирбәј демишкән, халг мусигисинин характерик хүсусијјәтләри вә гаунларына дәриндән бәләд олмалыдыр. Ханәндә «Маһур» руһлу мажор муғамлары Хан кими о заман охуја биләр ки, ифачылыг техникасындан башга бәдин ифа мәһарәтинә дә Хан кими јијәләнмиш олсун. Бунлар олмаса неч нә чыхмаз.

* * *

Хан Шушинскинин ифачылыг сәнәти тарихиндә бир «секаһ» устасы кими дә ајрыча јери вардыр. Биз әввәлләрдә Секаһ Исламдан данышаркән Азәрбајчан мусигисиндә «Секаһ» муғамынын тутдуғу ролдан кениш бәһс етдик. Ејни заманда, бир чох «Секаһ» усталарынын адларыны јад етдик. Лакин Хан дејәндә, Ханын репертуарындан сөз ачанда истәр-истәмәз, биринчи нөвбәдә, «Мирзә Һүсејн секаһы» јада дүшүр. Бир даһа охучунун нәзәринә чатдырмағ истәрдим ки, «Мирзә Һүсејн секаһы»нын баниси XVIII әсрин мәшһур Гарабағ ханәндәси Мирзә Һүсејн олмушдур. Сонралар бу фүсункар «Секаһ» нөвүнү Кештазлы Һәшим, Маһмуд Имамгулу оғлу, Һачы Һүсү, Шәкили Әләскәр вә Ханын мүәллими Ислам Абдуллајев дә бөјүк илһам вә мәһәббәтлә охумушлар.

Лакин бурасыны да инкар етмәк олмаз ки, бу классик ханәндәләр «секаһ» устасы олсалар да, лакин «Мирзә Һүсејн секаһы»ны охујаркән нәдәнсә муғамын әсас шө’бәләриндән бири олан «Манәнди-мүхалифи» (јә’ни мүхалифә бәнзәр — охар) охумамышлар. «Мирзә Һүсејн секаһы»нын «Манәнди-мүхалиф» шө’бәсини јенидән чанландыран, даһа доғрусу, «дирилдән» Хан Шушински олмушдур. Беләликлә, Хан, Мирзә Һүсејндән тәхминән 120—130 ил сонра јенидән «Мирзә Һүсејн секаһы»на «Манәнди-мүхалиф» шө’бәсини әләвә етмишдир. Һәләлик Ханын охудуғу «Мирзә Һүсејн секаһы»на кечмәздән әввәл, үмумијјәтлә «Секаһ» һағгында бир-ики әләвә сөз демәклә «Секаһ» һағгындакы тәсәввүрүмүзү бир гәдәр зәнкинләшдирсәк пис олмазды...

«Секаһ» Јахын вә Орта Шәрг өлкәләриндә кениш јајылса да «Секаһ»ын әсл вәтәни Азәрбајчандыр. Тәсадүфи дејилдир ки, бизим ханәндәләр «Секаһы» даһа инчә зөвглә, өзү дә бөјүк мәһарәтлә охумушлар.

Бу факты Иранын мәшһур мусигишүнасы Руһулла Халәги белә инкар етмир. Мусигишүнас јазыр: «Секаһ сөзүнүн фарс кәлмәси олмасына бахмајарағ, е’тираф етмәк лазым кәлир ки, «Секаһ» муғамы Гафраз түркләри арасында даһа кениш интишар тапмыш вә онларын сәнәт усталары тәрәфиндән даһа бөјүк мәһарәт вә зөвг илә ифа олунур»¹

«Секаһ» муғамынын Азәрбајчанда кениш јајылмасынын бир чох сәбәби вардыр. Әввәлә бу муғам халгымызын милли руһуна даһа чох ујғундур. Образлы десәк, «Секаһ»дакы һәзинлик, кәдәр вә гүссә мотивләри әсрләр боју јаделли ишғалчыларын әсарәт вә зүлмүнә мәр’уз галмыш Азәрбајчан халгынын үрәк чырпынтыларыдыр. Ханәндәләримиз бу муғамы јаныглы вә һәзин охумағлары илә халгын мәһәббәт вә нифрәтини, шикајәтини, бир сөзлә, һәјат фәлсәфәсини ифадә етмишләр.

«Секаһ» дәсткаһы Јахын вә Орта Шәрг мусигисиндә бир нөвдән ибарәт олдугу һалда, Азәрбајчан мусигисиндә бир нечә вариантда чалыныб охунур. Мәсәлән XIX әсрин икинчи јарысына гәдәр «Секаһ» муғамы «Мирзә Һүсејн секаһы», «Јетим Секаһ», «Орта Секаһ», «Харич Секаһ» вә «Забул-секаһ» нөвләриндән ибарәт иди. XX әсрин әввәлләриндә исә «Секаһ» муғамына әсас е’тибарилә үч вариантда («Забул-секаһ», «Мирзә Һүсејн секаһы» вә «Харич секаһ») охунурду. Адларынын мүхтәлиф олмасына бахмајарағ, бунлар һамысы ејни муғамдыр вә бә’зи хүсусијјәтләрә маликдир. Лакин «Забул-секаһ» «Харич секаһы» вә «Мирзә Һүсејн секаһы»на нисбәтән бир нөв орта (мәркәз) мөвге тутур, башга секаһлара нисбәтән даһа шахәли, санбаллы көрүнүр.

Классик ханәндәләримиз «Забул-секаһ»ын өзүнү мүхтәлиф вариантда охумушлар. Мәсәлән XIX әсрин мәшһур ханәндәси Әбдүлбағи (Бүлбүлчән) «Забул-секаһ» охујаркән муғамы «Орта секаһ»ла бшладыгдан сонра кечирмиш «Шикәстеји-фарс»а, орада бир гәдәр кәзишдикдән сонра «Һасар» вә «Мүхалиф» шө’бәләри охујар, «Мәнсуријјә» илә баша вурармыш. Башга классик ханәндә Кештазлы Һәшим исә «Забул»да ејни илә Бүлбүлчәнанын јолу илә кәдәр, муғамы «Мәнсуријјә» илә јох, «Әраг» шө’бәсилә сона чатдырарды. XIX әсрин орталарында артыг «Забул» муғамы «Орта секаһ»ла бирликдә охунурду. Билдијимиз кими «Забул» муғамынын мәшһур мүғәннимиз Гасым даһа лирик тонда охумагла башгаларындан фәргләнмишди.

«Орта секаһы» мәһарәтлә охујанлардан бири дә мәшһур мүғәннимиз Малыбәјли Һәмид олмушдур. О, бу, «Секаһы» тәкмилләшдирәрәк «Мүхалиф» шө’бәсиндән «Јәди-Һасар»а кечмәклә бу «Секаһ»а јенилик кәтирмишди. Сонралар Пәсхан Чәли, Муса Шушински, Зүлфү Адыев, Мүтәллим Мүтәллимов вә Илдырым Һәсәнов «Орта секаһы» тамам-дәсткаһ охумагда шөһрәт тапмышлар.

«Секаһ» муғамынын әсас вариантларындан бири дә «Јетим секаһ»дыр. Бу муғам һәм бәмдә (Си көкүндә), һәм дә бир октава јухары, зилдә охунур. Јери кәлмишкән ону да гејд едим ки, «Орта секаһы» исә зилдә (икинчи октаванын Ми пәрдәсиндә) охумағ гејри мүмкүндүр. Һалбуки «Јетим секаһы»нын зилдән, јә’ни бир октава јухарыда охунмасы сәси олан

¹ Руһулла Халәги, Нәзәр бә мусиги. II чилд, Тһһран, 1939, сәһ. 190.

ханэндә үчүн элверилидир. «Јетим секаһ»ын һәм бәмдә, һәм дә зилдә охунмасы бу «Секаһ»ын гәмли-гүссәли сәсләнмәсинә имкан јаралдыр. Һәгигәтән, «Секаһ» муғамынын бу варианты онун башга нөвләринә нисбәтән даһа кәдәрли, фәрјадлы вә гәмлидир. Бир дә «Јетим секаһ» охујан ханәндәнин сәси «јағлы» олмағла, муғамын даһа кәдәрли сәсләнмәси үчүн интим гәзәлләр сеңилмәлидир.

«Секаһ» муғамынын ән аз охунан вариантларындан бири «Харич секаһ»дыр. Она көрә «Харич секаһ» дејирләр ки, бу вариант «Секаһ» муғамынын әсас нөвү олан «Забул-секаһ»ын харичиндә, јә'ни ондан ја бир кварта ашағы, ја бир квинта јухары, өзү дә «Јетим секаһ» пәрдәси (јә'ни кичик октаванын Си ноту) үзәриндә охунур.

«Секаһ» дәсткаһынын ән үмдә вариантларындан бири дә «Мирзә Һүсејн секаһ»ыдыр. Бу «Секаһ» јухарыда гејд етдијимиз кими Мирзә Һүсејнин ады илә бағлыдыр. О, илк дөфә олараг «Секаһ» дәсткаһына «Манәнд-мүхалиф» шө'бәсини әләвә едиб, «Секаһ»а кечмәздән әввәл «Мүја» илә «Секаһ» арасында охујуб. Лакин Мирзә Һүсејндән сонра кәлән ханәндәләр нәдәнсә муғамын «Манәнд-мүхалиф» шө'бәсини охумајыблар. Бу исә муғамын тә'сир күчүнү азалтмағла хроноложи гурулушуну позмушду.

«Манәнд-мүхалиф»ин јенидән «Мирзә Һүсејн секаһы»на гајтарылмасы јалныз вә јалныз Хан Шушинскинин ады илә бағлыдыр. Бөјүк сәпәткар «Мирзә Һүсејн секаһы»ны охујаркән «Манәнд-мүхалиф»ин бир нөв муғамын мүгәддимәси кими охумушду. Ханын «Секаһ»а кәтирдји бу јенилик, муғамын даһа рәван, долғун вә тә'сирли сәсләнмәсинә сәбәб олмуш, һәм дә бүтүн ханәндәләр тәрәфиндән бәјәнлимишдир. Инди артыг 60 илди ханәндәләримиз «Мирзә Һүсејн секаһы»ны охујаркән Ханын јолу илә, јә'ни «Секаһы» «Манәнд-мүхалиф»лә башлајырлар. Беләликлә, Хан «Секаһ»ын тарихиндә бир нөв, әкәр мәнәсы дүзкүн баша дүшүләрсә ингилаб јаратмышдыр. Биз ону чәсарәтлә «Мирзә Һүсејн секаһы»нын икинчи мүәллифи адландыра биләрик...

Башга муғамлардан фәрғли олараг «Секаһ» муғамы мүхтәлиф тоналлығларда охунур. Јери кәлмишкән бир мәсәләни үрәк ағырысы илә гејд етмәк истәрдим ки, сон заманлар сәси, сәнәти олмајыб, лакин зор илә ханәндә олмаг истәјән бәзи ифачылар «Секаһ»ын башына мин бир ојун ачыр, мүхтәлиф тоналлығларда охумағла бу гәдим вә көзәл муғамы тәһриф едирләр. Истәр бу башабәла ифачылар, истәрсә дә онлар руһда олан зөвгсүз динләјичиләрин нәзәринә чатдырмаг истәрдим ки, «Секаһ»ын чүрбәчүр тоналлығда чалыныб-охунмасы биринчи нөвбәдә ифачы үчүн техники чәтинликләр төрәтмәклә муғамын шө'бәләри арасында ардычылығы да позур. Нәтичәдә муғам сахталашыр, олдуғу кими сәсләнмир. Буна көрә дә һәр муғамы өз пәрдәсиндә охумаг лазымдыр.

Үзејир Һачыбәјов «Азәрбајҗан халг мусигисинин әсаслары» әсәриндә муғамлары тәһлил едәркән «Секаһ» муғамына вә онун нөвләринә хүсуси диггәт јетирмишдир. Ајры-ајры муғамларын ојатдығы естетик-психоложи тә'сир күчүндән вә онларда халгын мәнәви әләминин сәлисләмәсини көрән бөјүк мусигишүнас јазырды: «Секаһ» муғамы лирик-ашиғанә әһәмијјәтә маликдир. Бүтүн инчә ашиғанә халг нәғмәләри бу муғам әса-

сында гурулмушду. Буна көрә дә мән ашиғанә сәһнәләри өз операла-рымда вердикдә бу муғамлардан истифадә едирәм».¹

Беләликлә, динләјичидә мәнәббәт, севки дүғулары ојадан «Секаһ» муғамынын мүхтәлиф вариантларыны тәһлил едән Үзејирбәј мәјәси мәнз ми ноту оларә «Орта—забул-секаһ»а әсас јери вермишдир.

«Секаһ»ы олдуғу кими инчә зөвг илә охумаг һәр ханәндәнин иши дејилдир. Тәчүрбә көстәрмишдир ки, «Секаһ» муғамынын өһдәсиндән кәлән, ону даһа сәлис, сәрбәст, ширин вә лирик тонда охујан ханәндәләр халг арасында даһа мәшһур, даһа һөрмәтли олмушлар.

Хан Шушински мәнз белә ханәндә олмушду. Онун зил забул үзәриндә (јә'ни шаһ пәрдәдә) аста-аста кәзишмәси адамы биһуш едәрди... «Мүхалиф»дә исә вурдуғу ширин халлары, зәриф кушәләри, хүсусилә инчә зәнкуләләри динләјән тамашачы нәинки кәдәр-гүссәни, һәтта өзүнү белә унударды. Хан ағызыны ачанда мәчлисдә нә гәдәр әсәби адам олса белә ону сәһрләјиб тамам саңитләшдирәрди... Буна көрә дә динләјичи онун көзәл сәсиндән, ширин нәфәсиндән дојмурду. Әксинә ону тәкрар динләмәк истәрди... Бүтүн бунлар онун нәтичәси иди ки, Ханын сәсиндә гејри-ади бир чазибә гүввәси, тембр көзәллији, техники чәһәтләр үстүн иди. Бир дә бу сәсдә сәмишлик, мәнрибанлыг, тәбии емосија вә тембр оријиналлығы сон дәрәчә күчлү иди.

Хан, динләјичини тәкчә сәсинин күчү илә валәһ етмирди. О да клас-сик ханәндәләр кими сөз сечмәкдә уста иди. О, һәмишә, истәр «Забул-секаһы»на, истәрсә дә «Мирзә Һүсејн секаһы»на хүсуси гәзәлләр сечәрди. Онун диксијасы сон дәрәчә ајдын вә ахычы иди. Хан охудуғу гәзәлләрин нәинки һәр мисрасыны, һәтта бир кәлмәсини белә олдуғча ајдын вә сәлис тәрздә тәләффүз едәрди. О, һәтта муғамын зил пәрдәләриндә кәзишәндә белә ејни ајдынлыг, ејни сәлистлик өзүнү бұрузә верирди. Бүтүн бу сәнәткарлыг кејфијјәтләри бөјүк ханәндәнин ифачылыг мәнәһәтини бирә-беш артырды...

Истәр Хандан әввәл, истәрсә дә сонра бир чох ханәндәләр «Мирзә Һүсејн секаһы»ны мәнәһәтлә охумушлар. Онларын һәр биринин өз мәзијјәти вә тә'сир күчү олмушду. Лакин Ханын охудуғу «Мирзә Һүсејн секаһы» истәр молодик чәһәтдән, истәрсә дә интонасија јенилији бахымындан өз һәмкарларынын «Секаһы»ндан хејли фәрғләнир вә јүксәкдә дурду. Өз мүәллими Секаһ Исламын ирсини давам етдирән Хан, «Секаһ» ифачылығында көзәл бир үслуб јаратмышдыр. Тасадүфи дејилдир ки, Хандан сонра кәлән мүғәнниләрин әксәријјәти онун јолуну давам етдирәрәк мәнз Ханын, «Секаһы»ны тағлид етмәјә башладылар...

Хан Шушински ритмик муғамларын да маһир ифачысы иди. Хүсусилә онун гејри-ади бир усталыгла охудуғу «Һејраты» муғамына сөз ола билмәз. Хан «Һејраты»ја орјинал вә өзлүјүндә олдуғча никбин сәсләнән бир мелос кәтирмишдир. «Һејраты» Ханын ифасында зәфәр нәғмәси кими сәсләнмәклә динләјичидә бөјүк руһ јүксәклији ојадырды. Сон дәрәчә чошғун вә јерли-јериндә ворулан зәнкуләләр, инчә хырдалығлар, чәтин пријомлар, муғам мелодик нхышлар вурмағла адамда белә тәсәв-

¹ Ү. Һачыбәјов. Әсәрләри икинчи чилд, Бақы, 1985, сәһ. 92.

вүр јарадырды ки, охунан муғам, мусиги парчасындан эләвә инсаны бө-
јүк мәсәдләр уғрунда мүбаризәҗә чағыран эзәмәтли маршдыр.

Мә’лум һәгигәтдир ки, ритмик муғамлар јалныз зил пәрдәләрдә оху-
нур. Јә’ни сәси јүксәк регистрләрә чатмајан ханәндә ритмик муғамлары
охуја билмәз. Бир дә зил сәси олмаг һәлә о демәк дејил ки, ритмик му-
ғамларын өһдәсиндән кәлә биләрсән. һеч дә јох!

Ритмик муғам охумаг истәҗә ханәндә зил сәслә бирликдә һәр шејдән
өввәл, көзәл гавал вурмағы да бачармалыдыр. Ајдындыр ки, мусиги үч-
лүјүндә әсас јерләрдән бирини гавал тутур. Гавал бизим гәдим мусиги
аләтләриндәндир. Ојун һаваларыны, маһны вә тәснифләрин, хусусилә
ритмик муғамларын көзәл ифачысыны гавалсыз тәсәввүр етмәк чәтин-
дир. Ханәндәлик сәнәтиндә гавал чалмаг үмдә шәртдир. Гавал вурмағы
бачармајан мүғәнни ритмик муғамларын өһдәсиндән кәлә билмәз. Чүнки,
ханәндәнин авазы гавалын ритми илә бир-биринә ујғун кәлмәлидир. Де-
мәли ритмик муғамы ифа едән ханәндә әксәр гавал вура билмирсә, он-
да ханәндә муғамын ритминә дүзкүн риаяјәт едә билмәз вә нәтичәдә му-
ғам нәинки өз тәрәвәтини итирәр, һәм дә дүзкүн сәсләнмәз. Тәсәдүфи
дејилдир кечмишдә Гарабағда ритмик муғамын өһдәсиндән кәлә бил-
мәјән, даһа доғрусу, дүзкүн гавал вура билмәјән ханәндә һаггында сөз
дүшәндә гочаман мусигишүнаслар дејәрдиләр: «Филан ханәндәнин әли-
ағзы дүз дејил». Бу садә сөзләрдә дәрин бир һәгигәт вардыр. Јә’ни
һәмин ханәндә јахшы гавал вура билмир вә буна көрә дә онун авазы, јә’ни
«ағзы» «әли» илә дүз кәлмир.

Мәһз буна көрә дә Хан Шушинскинин (кечмиш мусигишүнаслар де-
мишкән) «әли, ағзы» дүз олдуғуна көрә о, ритмик муғамларын мисилсиз
ифачысы иди. Хан гавалы көзәл ритмлә вурурду. Кечмиш Гарабағ тој-
ларыны јахшы хатырлајырам. Хан нәинки, өзүнүн мәләһәтли сәси, көзәл
көркәмн ејни заманда маһир гавал чалмағы илә дә динләјичини вәчдә
кәтирәрди... О, ојун һаваларынын ритминин елә тутарды ки, бир чохлаы
Ханын јахшы гавал вурмасы хатиринә ојнамагдан дојмаздылар. Хан га-
вал чаланда бир чох пријомлар көстәрәрди. Хусусилә онун гавалда бир
нечә формада чыртыг вурмасы, гавалы мусигинин ритми илә атыб-тут-
масы һамыны һејран едәрди... Тәэссүф ки, Әбүлфәт Әлијев мүстәсна ол-
магла, мүасир ханәндәләрин һеч бири гавал вура билмирләр. Буну исә
онлара һеч чүрә бағышламаг олмаз.

Мән Хан гәдәр сәсинин гәдрини билән, ону горумағы бачаран икинчи
бир нәгмәкар көрмәмишәм. Чох гәрибәдир Ханда олан кур сәс башгала-
рында олса иди, бәлкә дә онун гәдрин билмәјиб јерли-јерсиз охујарды.
Лакин Хан белә дејилди.

Бурада бир нашијә чыхмаг истәрдим. Кечмиш ханәндәләр сәс «ал-
лаһ веркиси» кими бахмышлар. Сәсләринин гәдрини билмишләр. Сәсин
чилаланмасы үчүн һәр чүр әзијјәтә дөзмүшләр.

Сејал Шушинскинин тәбиринчә десәк, ханәндә сәсини 40 јашынадәк
горумалыдыр. Чүнки 40 јашына гәдәр сәсә фикир вермәсән, онун назыны
чәкмәсән бата биләр. Буна көрә дә ханәндә 40 јашына кими өзүнү бир
чох шејләрдән пәһриз сахламалыдыр. Классик ханәндәләрин бир чоху
сәсин бүллур кими сәсләнмәси, рәндәләнмәси хатиринә 40 јашына кими
евләнмәишләр.

Хан Шушински достлары илә (солдан) шаир Әлиаға Ваһид, халг артисти На-
чаға Аббасов, Хан Шушински (ајаг үстә дуранлар солдан), ханәндә Саһиб Шу-
күров, китабын мүәллифи вә каманчачы Набил Әлијев (Бақы, 2 март 1964-чү ил).

Гејд етдијимиз кими Хан сәсини горумагда мүстәсна иди. Сәсини шан-
шөһрәт нәминә јормазды. Өзү дә пуллу тојлара алудә өлан дејилди. Кет-
сә дә ајда бир, ја ики мәчлисә кедәрди. Өзү дә һәр адамын мәчлисинә ајаг
гојмазды. О, сәсини нечә горумағы барәдә белә дејәрди: «Өмрүм боју
сәсини горумушам. Бир балача јорғунлуг һисс етсәјдим, сәсин дүз ол-
маса иди өлдүрсәјдиләр дә охумаздым. Чох варлы, күбар аилләрин тәм-
тәраглы мәчлисләринә дүшмүшәм. Вәзифәли шәхсләрин гәбулунда ол-
мушам. Көзәл-көјчәк гызлар-кәлиндәр үз вурублар ки, бизим сағлығы-
мыза һеч олмаса бир јүз грам ич, демишәм јох! Мәни чох мәчбур едәндә,
боғазымы онлара көстәриб демишәм: — Ај чаным, бурда халгын әма-
нәти вар. Мән бу әманәти горујуб сахламалыјам. Әманәтә хәјанәт олмаз.
Мәни мәчбур етмәјин, мәчлиси гојуб кедәрәм.

Мән өмрүм боју Чаббар Гарјағды оглунун бу вәсијјәтләрини унутма-
мышам:

— Сәсин сәнә гулаг асады, охума, зөкәм олдун, охума, јорғун ол-
дун, охума. Бақынын дәли һавасындан өзүнү гору. Күләкли һавада еши-
јә чыхма, истидән тәрләсән белә су ичмә. Чајханаларда һамбалларла
чај ичмәјә разы ол, амма көзәл-көјчәк гызларла күчәдә дондурма јемәјә
разы олма».

Мәһз буна көрә дә, устадынын бу мүдрик вәсијјәтләрини јеринә је-
тирдијинә көрә Ханын сәси 25 јашында нечә гүдрәтли вә тәрәвәтли иди-
сә, 70—75 јашларында да ејни эзәмәт, ејни никбинликлә сәсләнирди...

Жери кәлмишкән ону да дежим ки, мүасир ханәндәләрин әксәријјәти сәнәти өјрәнмәдикләри кими, сәсин гәдрини дә билмирләр. Бунун нәтичәсидир ки, харич охујан ким, сәсинә зор вериб сәһәрәчән мәчлисләрдә гышгыран ким, мәчлисдә охумаг әвәзинә мејхана дејиб гол галдырыб ојнајан, бир сөзлә мүтрүблүк едән ким! Бир јандан да Абшеронун пулли тојлары аз-чох сәси оланларын боғазыны јыртыр.

Јадда сахламаг лазымдыр ки, сәс тәбиәтин надир веркисидир. Бу верки исә һәр кәсә нәсиб олмур. Бу веркијә көз јуманлар исә бәдбәхт-дирләр...

Ханын тојда охумағыны сонунчу дәфә 1963-чү илин пайызында Ағдамын Әфәтли кәндиндә ешитдим. Мән һәммин тоја достум Күлаблы Шафа Һүсәјновла кетмишдим. Кениш һәјәтдә 300 адам тутан бөјүк бир тој мағары гурулмушду. Хан Бақыдан өз дәрәсәли (Хан, Аллаһјар, мәшһур гармончу Тејјуб Дәмиров), јерли мусигичиләрдән исә исте'дадлы тарзән Хосров Фәрәчов вә каманчачы Даниел иштирак едирди. Чалыб-ојнамаг гуртарандан сонра нөвбә Хана кәлдикдә, тојун «падшаһы» Мирғасым мәнә мүрачиәт етди:

— Фиридун мүәллим, Сиз нә арзу едирсиннәсә Хан ону охујачаг!

Доғрудан да «падшаһын» мәнә мүрачиәт етмәси лап үрәјимдән олду Чүнки мән чохдан белә бир фүрсәти көзләјирдим, тојун «падшаһы»на дедим:

— Мән хаһиш едирәм, әввәл Тејјуб бир «Баяты-Ғачар» чалсын, сонра исә Хан «Мәнсуријјә» охусун.

Буну мән тәсадуфи олараг демәдим. Чүнки Ханын репертуарына јахындан бәләд оланлар вә ону өмрү боју динләјәнләр јахшы билчиләр ки, Хан өмрүндә мәчлисләрдә «Мәнсуријјә» охумамышдыр. Бир динләјичи, һәм дә мусигишүнас кими Ханын «Мәнсуријјә» охумасы мәним үчүн һәм марағлы, һәм дә зәрури иди. Јахшы јадымдадыр, Хан әввәл күлүмсәди, сонра башыны булајыб үзүнү мәнә чевириб дилләнди:

— Ај чаным, бу јағышлы һавада, өзү дә мағарда «Мәнсуријјә» охумазлар.

Мәчлиси сон дәрәчә ләјагәтлә, өзү дә амиранә сурәтдә апаран «падшаһ» чәмкирди:

— Хан, һеч ојан-бујаны јохдур. Нә хаһиш едибләр, ону да охумалысан, вәссалам!

Хан олдуғча мейрибан, мүлајим, сон дәрәчә јумшаг адам иди, о, һеч бир заман разы олмазды ки, ондан инчәсинләр. Шүбһәсиз ки, бөјүк сәнәткар һағлы иди. О мәчлис «Мәнсуријјә» јерн дејилди. Лакин нејнәмәк, белә бир фүрсәти әлдән бурахмаг олмазды. Хан көрдү ки, мән вә «падшаһ» инад едирик, әлачсыз галыб деди:

— Нејнәк, «Мәнсуријјә» демирсиниз, охујарам, — сонра үзүнү тарзәнә тутуб әләвә етди. — Бала, симләри көкләјин, көрәк нә гајырырыг...

Һәммин кечә онун хүсуси бир зөвг илә, даһа доғрусу, чаванлыг еһтирасы илә, өзүнәмәхсус бир мәнһарәтлә охумағы инди дә гәлбимдән силинмәмишдир.

«Мәнсуријјә» руһнәваз олан «Чаһаркаһ» муғамынын сәккизинчи шө'бәсидир. Сон дәрәчә чәтин вә мүрәккәб һава сајылан бу шө'бә ханәндәдән күчлү сәс вә бир нечә форма вә мәртабәдә сүрәкли занкүләләр тәләб едир. Шүбһәсиз ки, һәр ханәндә «Мәнсуријјә» охуја билмәз. Ла-

кин 63 јашлы Хан нәнкин бу мүрәккәб муғамын чәтин кедиш-кәлиш јолларыны сон дәрәчә асудә кәзишди, һәтта муғамын зәрбини көтүрүб даһа илә, «үззал» пәрдәсинә галхыб шағраг зәнкүләләрлә тарын сон пәрдәләрини (гәмишини) «дәјмәјә» башлады... Мәни һејрәт бүрүмүшдү. 63 јашын ола, өзү дә белә бир чәнкәвәрликлә «үззал» пәрдәси үзәриндә кәзишәсән, бу ифачылыг тарихиндә һәр мүғәннијә мүјәссәр олан һал дејилди.

Хан муғамын зилиндә һеч бир әзијјәт чәкмәдән, сифәтиндә һеч бир дәјишиклик олмадан кәзишәндә мәним јадыма истәр-истәмәз Сейид Шушинскинин, хүсусилә Чаббарын кушә вә халлары јада дүшүрдү. Ону да дежим ки, Ханын «Мәнсуријјә»дә ишләтдији пријомлар мисилсиз иди. Елә бурадача Аллаһјарын, Тејјубун, Даниелин вә Хосровун да адларыны чәкмәк јеринә дүшәрди. Чүнки бу маһир чалғычылар Хана «Мәнсуријјә»нин өһдәсиндән кәлмәси үчүн әлләриндән кәлән көмәји әсир-кәмирдиләр...

Хан «Мәнсуријјә»ни баша вуруб гавалы јерә гојду. Мәчлиси алғыш сәдалары бүрүдү: «Јаша, мин јаша». «Сәнә нәнәм гурбан», «Һалал олсун сәнә Ғарабағын сују, һавасы» кими хош сөзләр ешидилди... Гәһәрләнмишдим, јаш мәни боғурду... Сәбәби ајдын иди. Бир дә нә белә сәс, нә дә белә охујан ешидиб көрмәјәчәкдим. Мәним ләјмүрдә һалымы көрән Хан үзүнү мәнә чевириб шәһадәт бармағыны һавада ојнадыб јарычидди һалда мәнә «һәдәләјиб» деди:

— Һә, әми оғлу, инди нечәсән? Бах, адамын анасыны белә ағладарлар!

Һамы күлүшдү...

Мәчлис баша чатды, һамы шад-хүррәм өз евинә кетди. Мәнсә һәјәчанымдан о кечә сәһәрәчән јата билмәдим. Мәнни бир мәсәлә индијә кими һәм нараһат едир, һәм дә чидди дүшүндүрүр: «Көрәсән нијә, 60 илдән бәри Ханын сәси кими икинчи бир сәс пејда олмур?»

Бу суал мәнни һәмнишә нараһат едир вә буна чаваб вермәкдә чәтинлик чәкирәм. Лакин бирчә шејлә тәсәлли тапырам ки, Ханын ирсин, өлмәз сәнәти гызыл фонда дахил олмушдур. Хан кими сәсин, сәнәти олан сәнәткарлары тарих һәр заман јетирмир!

Биз һәлә бир чох илләр көзәл мүғәннимизин ширин сәсини дојмадан динләмәк арзусунда идик. Лакин... 1979-чи илин сојуг март ајынын 19-да сәһәр еркән «Әдәбијјат вә инчәсәнәт» гәзетиндән мәнә зәнк вуруб хаһиш етдиләр ки, Хан һағында интервью верим.

— Нә мүнәспәтлә? — сорушдум. Чавабында дедиләр:

— Дүнән кечә Хан Шушински көзләрини әбәди јуммушдур.

Бу гәра хәбәри ешитмәк мәним үчүн ағыр вә көзләнилмәз иди. Көз јашы вә гәһәр мәнни боғурду... Гәзетин әмәкдашына јалныз буну дејә билдим:

— Әфсуслар олсун, һејф... 50 ил вокал дүнјасына нур сачан бир чыраг сөндү...

Хан мәчлисләрин бәзәји, тојларын јарашығы, милли мусиги мейрабынын мисилсиз нәгмәкары иди.

Һәр дәфә јорғун вә кәдрли дәгигәләр кечирәркән Ханын сәсини ешидән кими үрәк титрәјир, гәлб сәјјар бир гуш кими узағлара учуб

өмрүн кечмиш, гәмли-гүссәли, ачылы-ширинли күнләрини бир даһа јада салыр, һәм кәдәрләнир, һәм дә тәсәлли тапырдыг.

Сон алтмыш илдә Ханын сәси кими мәләһәтли, јумшаг вә инчә бир сәс ешитмәјөн мусиги пәрәстишкарлары һәр јени сәсә һәссас мүнәсибәт бәсләјир, дәрин инам вә үмидлә Ханын зәнкин ханәндәлик ирсинин вәрсини кәзләјирләр.

* * *

Хан Шушински Азәрбајчан вокал инчәсәнәтинин ән көркәмли вә ән истәдәдлы нүмәјәндәләриндән бири кими танынын. О, өмрүнүн әлли илини милли мусигимизин инкишафына һәср етмишдир. Јүксәк ифачылыг габилитәтинә малик олан мугәнни классик Шәрг вә Азәрбајчан мугамларыны, тәсниф вә ел нәғмәләрини там мәнәсы илә сәрбәст, хүсуси зөвг вә бөјүк усталыгла ифа едирди.

Ханда олан кениш диапазонлу, јүксәк тесситуралы кур сәс вә күчлү нәфәс һәр ханәндәдә олмамышдыр. Гәдим халг маһныларыны, тәснифләри, хүсусилә мугамлары там шәкилдә, усталыгла ифа етмәкдә һеч кәс онунла бәһсә кирә билмәзди. Ханын олдуғча јағлы, ширин вә сон дәрәчә зил сәси варды. Гоҗа сәнәткарлар сөјләјирләр ки, белә бир сәс јалныз мәшһур ханәндә һачы һүсүдә олмушдур.

Хан көзәл тембрли сәсини истәдији кими әлә алмағы, идарә етмәји, чиловламағы, һәтта хүсуси бир зәркәр усталығы илә чилаламағы да бачаран сәнәткар иди. Ејни заманда Ханын јүксәк сәһнә мәдәнијәти варды. О, тамашачылар гаршысында бөјүк мәс'уллјјәт дашыјар, сәһнәјә чыхаркән дәрин һәјәчан кечирәрди; мән онун сәһнәјә чыхаркән сифәтинин титрәдијинин вә әлләринин сојудуғунун дөфәләрлә шаһиди олмушам. Бүтүн бунлар һамысы сәнәтә вә өзүнә бөјүк тәләбкарлыгла јанашмагдан доғурду.

Бир мугәнни кими Хан сәнәтинин шәзбедичи сирри динләјичини там әлә алмағы иди ки, бунун исә әсас сәбәби јалныз вә јалныз онун инсаны мәфтун едән көзәл вә тәкраролунмаз сәси, һәддиндән артыг рәван, ајдын нитги вә хүсуси вокал усталығы иди. Ханын сәсиндә доғмалыг, јахылыг, инсанын көнлүнү әлә алмаг гүдрәти, милли колорит күчлүдүр. Кимә Ханы чаван јашларында көрүб ешитмәк нәсиб олубса, онун охумағындан даһа чох естетик һәзз, зөвг-сәфаны дујуб. Доғрудан да Ханы динләмәк сәадәт, бөјүк хошбәхтлики иди. Онун никбин әһвали-руһијјә, севинч, һәс вә дујуғлар ојадан мәләһәтли сәси һәмишә тәрәвәтли иди. О, 25 јашында нечә охумушдурса, 75 јашында да онун инчә сәси ејни эзәмәт вә никбинликлә сәсләнмишдир. Хан бүтүн мугамлары бәмдә, истәрсә дә зилдә там сәрбәстликлә охумушдур. Өзү дә бу гејри-ади, јумшаг тембрли сәс бүтүн регистрләрдә, ејни формада сәсләнмишдир. Бу надир һалларда тәсадүф едилән чинкилтили сәс там шәкилдә долғун, бүтөв, тәсирли, һәм дә сәрбәст иди. Истәр бәм, истәр орта регистрләрдә сәс слдугча дүзкүн сәсләнәр, һәтта јүксәк нотлар көтүрәндә белә бу сәсдә һеч бир дәјишчилик баш вермәзди. Хан өмрүндә бир дөфә олсун белә харич охумамышдыр... Әксинә, Хан мугамларын зилинә галханда онун сәси даһа тәрәвәтли оларды. Елә бир чәтин һава, елә бир зил мугам јох иди ки, Хан онларын өһдәсиндән асанлыгла кәлмәсин.

Ханын охудуғу «Секан»ы вә «Гарабағ шикәсәси»ни динләјәндә адамын бүтүн севинчләри дә, кәдәрләри дә јадына дүшүр. Онун вурдуғу ширин халлар, көзәл кушәләр алтында истәр-истәмәз хәјал сәни узагла ра апарыр, санки көзәл арзуларынла говушурсан.

Ханын «Шур»уну динләјәндә адама елә кәлир ки, инчә зөвглү бир нәғгаш зәриф вәза үзәриндәки нахышлары чилаландырыр. О, мугамын «Сарәнч» шәбәсинә мелодик бәзәкләр, мелизмалар вуранда санки көнүл-ләрә јол ачыр.

Ханын ифасына тәсир гүввәси верән бир чәһәти ајрыча гејд етмәк ләзымдыр. Бу да ондакы хәлгилик вә јүксәк идејалыгдыр. Хан бүтүн варлығы илә гәдим Азәрбајчан мусиги фольклоруна, рәнкарәнк вә зәнкин мугамларымыза бағлыдыр. Охудуғу мугамлар, һәтта онларын ән гәмкинләриндән бири сајылан «Бајаты-түрк» белә адамын үрәјинин инчә телләринә, гәлбинин дәрин кушәләринә ишыг сачыр, онда нәчиб вә хејри-хаһ дујуғлар ојадыр, дүшүндүрүр, дашындырыр, фәгәт һеч бир заман рудан салмыр. Әксинә, инсана гол-ганад верир, онун һәјәт ешгини күчләндирир.

Лакин Хан әлдә етдији мугәмфәғијјәтлә кифәјәтләнән сәнәткарлардан дејилди. О, мусиги вә охумаг техникасыны мәнимсәјәрәк онун әсасы үзәриндә өз јарадычылығын даһа да инкишаф етдирәрди.

Хан Шушински маһир сәнәткар иди. О, 40 ил Азәрбајчан Дөвләт Филармонијасында солист олмушдур. О, бу дөвр әрзиндә Гардашы, истәдәдлы тарзән Аллаһјар Чаваншировла бирликдә Загафгазија динләји-чиләри гаршысында кәндләрдә, шәһәрләрдә, клубларда, һәрби һиссәләрдә, маариф мөвләриндә, мүхтәлиф мүәссисәләрдә, һәрби хәстәханаларда, чағырыш ентәғәләриндә охумуш, Азәрбајчанда вә Загафгазијада кечирилән олимпиадаларда вә бахышларын чохунда иштирак етмишдир. Бунларын мугабалиндә һәрби һиссәләрдән, ајры-ајры назирликләрдән, инчәсәнәт мүәссисәләриндән, Совет тәшкилатларындан чохла тәшәккүрнамәләр вә фәхри фәрманлар алмышдыр.

У. һачыбәјов өз чыхышларында дөфәләрлә Ханын сәсинә вә көзәл сәнәтинә јүксәк гижмәт вермишдир. Бөјүк бәстәкар онун «Шур» охумағындан вә «Алма алмаја бәнзәр» маһнысында хүсуси һәзз аларды. Шәрг мусигисинин пејғәмбәри Чаббар Гарјағды оғлу исә, вахтилә көнч Ханы динләдикдән сонра инамла ону «Кәлчәјин ән көзәл охујаны» адландырмашыды.

1971-чи илдә Азәрбајчанын мусиги ичтимаијјәти Ханын 70 иллик јубилејини кечирмишди. Ханын узун илләр сәмәрәли фәалијјәтинин нәзәрә алараг она республиканын халг артисти кими јүксәк ад верилмиш, о, «Шәрәф нишаны» ордени вә бир чох медалларла гәлтиф едилмишдир.

Хан өз јарадычылыг јолуну хатырлајаркән Загафгазијада, һәмчинин Шәрг өлкәләриндә сәнәткар кими шөһрәт газанмасында јени социализм чәмијјәтинә борчлу олдуғуну сөјләјирди. О дејирди: «Әкәр Совет һөкүмәти олмасајды, мән тојларда охујан ханәндәләрдән фәргләнмәздим, өзүм дә Шушадан — Гарабағ маһалындан кәнара чыха билмәздим. Коммунист Партијјасы вә Совет һөкүмәти инчәсәнәтә чох јүксәк гижмәт вердијиндән, мәни бир сәнәткар кими ортаја чыхарды. Мә-

ним тәрәгги вә инкишафыма ярдым етди. Мән дә бүтүн варлығымла халга хидмәт етмәжә имкан тапдым».

Хан олдугча тавазәкар, садә, мейрибан вә јахшы бир дост иди. О, һәддиндән артыг нәчиб, һәм дә аличәнаб инсан иди. Хан һамыја ејни кәзлә, ејни нәзәрлә бахар, һеч кәсин хәтиринә дәјмәз вә һеч кәсдән дә һеч нә әсиркәмәзди, олдугча гонагпәрвәр иди. Чох данышмағы севмәзди. Данышанда да гыса вә ајдын данышар, јумору исә чох севәр, һәрләнбир шух зарафатлар да едәрди. Нәрд ојнамағы хошларды. Оунла һәр адам нәрд ојнаја билмәзди. Нәрдән зәнк едәрди:

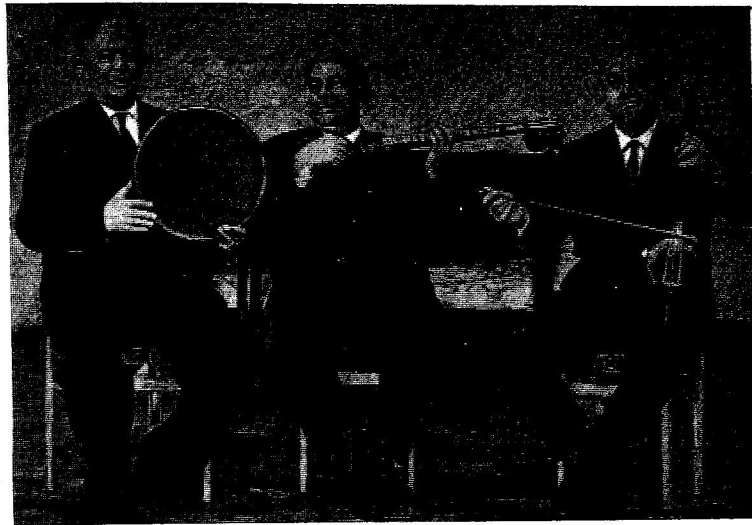
— Дур кәл, дәрсини верим.

Хан чаванлыгда Ағдамда јашајанда Ханлыг атындан вә ири лары хорузундан чох хошу кәләрди. Нәјәтләриндә һәмишә ири лары хорузлары сахлар, онлары дөјүшдүрмәкдән һәзз аларды.

Кәзәл, һәм дә ити јаддашы вар иди. Мәнә Азәрбајчан халг мусигисини, онун Чаббар Гарјағды оғлу, Мәшәди Зејнал, Сејид Шушински, Шәкили Әләскәр, Камра бәјим, гармончу Абуталыб, һәким Аванес Иоанесјан, Бала Мәликов кими сәнәткарлар һаггында сон дәрәчә гијмәтли хәтирәләр сөјләмишдир. Нәмишә Үзејирбәјин вә Сәмәд Вурғунун адларыны дәрин һөрмәт һиссилә чәкәрди.

Јери кәлмишкән, фүрсәтдән истифадә едиб Ханын бир чох классик сәнәткарлар һаггында сөјләдији сәмими үрәк сөзләрини охучулара чатдырмағы өзүмә борч билирәм... Јухарыда гејд етдијим кими Ханы илк дәфә 1937-чи илдә әмиш гызы Фатманын тојунда көрүб ешитмишәм. Хан бизим аиләјә јахын адам иди. Хүсусилә әмиш оғлу Гара илә достлуг едәрди. Дәфәләрлә Шушада бизим евдә тој вә аилә шәнликләриндә чалыб-чағырмышды... Нәр ил јәј ајлары Шушаја истираһәтә кәләндә мүтләг бизим евин ән әзиз гонағы оларды. Мүһарибәдән сонра мән Дөвләт Унивәрситетиндә охујанда Хан илә достлуг (1949) етмишәм вә бу достлуг дүз 30 ил давам етмишдир... Мән һәләлик Хан һаггында хәтирә сөјләмәк фикриндә дејиләм. Лакин јери кәлдијинә көрә онунла сәјсыз-һесабыз көрүшләримин бири һаггында гысача олараг мәјлумат вермәк истәрдим...

1961-чи илин Новруз барамы күнләри иди. Ханәндә Илдырым Нәсәновла Ханкилә кетдик. Бу кәлишимин ики мәгсәди вар иди: һәм бөјүк сәнәткарын аиләсини Новруз бәјрамы мүнәсибәти илә тәбрик етмәк, һәм дә август ајынын 20-дә онун 60 јашы тамам олурду. Истәјирдим радио вә гәзәтләр үчүн бир шеј јазым. Хан һәмишәки кими бизи күләрүзлә тәбул етди. Сөз-сөһбәт, чај дәсткаһы вә нәрдтахта ојунундан сонра мәләләбә кечдик. Мән Ханын шәхси архиви илә јахындан таныш олдум. Мәнә чохлу надир шәкилләр, концерт прогламлары вә бир нечә граммофон валы бағышлады. Мән Ханын тәрчүмеји-һалы һаггында мүәјјән гејдләр етдикдән сонра сөз кечмиш классик сәнәткарлардан дүшдү... О, һәмишә олдугу кими биринчи нөвбәдә адыны бөјүк һөрмәтлә чәкдији вә сәнәтинә сон дәрәчә мәфтун олдугу Гарјағды оғлу Чаббар һаггында сөзә башлады. «Чаббар Гарјағды оғлуну илк дәфә 1920-чи илдә Шушада концертдә көрүшмәм. Оун һаггында чох ешитмишдим. Ону көрмәжә чан атырдым. Нәһәјәт Чаббар әми илә Шушада бөјүк бир тојда иштирак етдим. Сәһв етмирәмсә, тој һачы Дадашын залында вурулурду. Тојун падршаһы Әллаф

Хан Шушинскинин сонунчу үчлүјү: (сағдан) каманчачы Невтон Григорјан, тарзән Аллаһјар Чаванширов вә Хан. (Бақы, 1967-чи ил).

Кәрбәләји Шүкүр Чаббар әмидән мәним охумағымы хаһиш етди... Нә исә, мән охудум. Оун чох хошуна кәлди. Мәни бағрына басыб кәзләри јашармыш һалда деди:—Сәсиндән муғажат ол, сән јахшы ханәндә олачарсан... Чаббар әми профессор иди. Шаирлији дә вар иди. Өзүндән маһны дүзәлдирди, гәзәл јазырды. Она гулаг асанда фәрәһләнәрдим. Чох јыртычы охујан иди. Бир муғамы азы 3–4 саат охујарды. Өзү дә һәр мәнәм-мәнәм дејән ханәндә ондан сонра охуја билмәзди. Чүнки охумаға бир шеј галмазды ки, охуја. Она көрә ки, рәһмәтлик Чаббар бир муғамын ичиндә 12 муғамын һамысыны охујарды. Неч кәсә һеч нә галмазды. Буна көрә дә бә'зән она «кәмфүрсәт Чаббар» дејәрдиләр. Муғамдан-муғам елә сәрбәст кечәрди ки, истилији-сојуглуғу һисс олунмазды. Бу адамын фикри-зикри охумаг иди. Бир күн охумаса иди бағры чатларды. Бә'зән онларла кедәндә көрәрдин күзкүнүн габагында отуруб өзү азында һаваны чалыб охујур. Мүталијә еләмәји чох севәрди. Бир күн гәзет, өзү дә урус гәзәтләрини охумаса иди јатмазды. Киши һәгиги алим иди... «Сејид һаггында чох ешитмишдим. Илк дәфә онун илә Ағдашда бир мәчлисдә иштирак етдим. Сејид илә габаг-габаға отуруб охудум. Сејид чох сәлигә илә кејинәрди. О, һәм дә зијалы иди. Оун Тифлисдә мейманханасы, рестораны вә «мерседес» маркалы автомобили вар иди. О, Тифлис мәчлисләринин бириндә елә охумушду ки, она гызыл гавал бағышламышдылар. О бүтүн муғамлары чох усталыгла охујурду. Хүсусилә онун «Чаһаркаһ»ына

сөз ола билмәз. Шушада бир тојда ширин «Мәнсуријә» охудуғу јердә тојун «падшаһы» гәфилдән дилләнди:

— Аға, «өзүндәнбәј» мәчлисә кәлир, ону тә'рифлә ки, учузлуг олсун. Аға, бир дөгигәнин ичиндә «Мәнсуријә»дән «Орта секаһ»а кечди вә бәји тә'риф етди. Мән јеримдә гурујуб галдым... Бу әһвалаты Чаббар әмијә сејләдим. Чаббар һеч тәәччүбләнмәди, чијинләрини чәкиб деди: — Белә бир мәнәрәт јалныз Сејиддә ола биләр. Ағдамда Чәмәнли Мәшәди Чәфәрин мәчлисиндә Сејид мәни охутду, мәнә гызыл саат бағышлады вә ағлады».

«Кечәчи оғлу Мәһәммәд јахшы бајаты охујарды. Онун «Бајаты-Гачар»ына гулаг ассајдын дәли олардын. Муғамата дәрин бәләд иди. Өзү дә чох узун нәфәси вар иди. Мәсәлән о, «Ахшам олду» тәснифини башлајанда: — Ахшам олду һеј... — дејәндә әлинә зәнбил алыб базара кедиб гајытсаң көрәрчәјдин һәлә: «Шамлар јандығыны» демәјиб. Ону демәк истәрдим ки, сәси резин кими иди, чәкдикчә узанырды. Өзү дә чох көзәл, гујмаг кими јумшаг адам иди. Халис түрк иди».

«Гурбанын чалғысына сөз ола билмәз. Онун отурушун-дурушун, тары тутмағыны һеч кәсдә көрмәдим. Өзү дә онун биләји шир биләји иди. Чаббар кими бир чәнкавәр ханәндәни дөрд саат «Маһур» охутмаг сәнә зарафат кәлмәсин. Буна һеч бир тарзән таб кәтирә билмәзди. Өзү дә онун ханәндә охутмагда әвәзи јохдур. Сәни елә охудар ки, һеч руһун белә инчимәз».

«Мәшәди Мәммәд Фәрзәлијев кими зәнкулә вуран көрмәдим. Өзү дә әнтигә гавал вурарды. Бүтүн ханәндәләр ондан ентијат едәрдиләр...»

«Шәкили Әләскәр вә Малыбәјли Гәмид илә Кәнчә мәчлисләриндә бир нечә дәфә чыхыш етмишәм. Гәр икиси мәним сәсимә һејран галардылар. Әләскәр һәмишә дејәрди: «Чәтин ағлым кәсир сәндән сонра белә бир сә дүнјаја кәлә...»

«Үзејирбәј ајры адам иди. Белә инсан беш јүз илдән бир дүнјаја кәләр. Онунла һеч кәси бир тәрәзијә гојмаг олмаз. Мәним хәтрими чох истәјирди. Јаман муғампәрәст иди. «Шур»у чох севирди. Өзү дә һәмишә дејәрди, һеч кәс «Гарабағ шикәстәси»ни вә «Симаји-шәмси» Хан кими охуја билмәз. Чох чалышды мәни операја апарсын, кетмәдим. Дедим:

— Ај бәј, мән үзүмә әнник-киршан јахыб сәһнәјә чыха билмәрәм. Бир дә сәһнәдә халгын арвадларына ешгнамә охујуб онларла мазаглаша билмәрәм...»

Хан, Үзејирбәј һаггында сөзүнү баша вуруб үзүнү мәтбәхин гапысына тутуб, авазла сәсләди:

— Ај чаным, чәј кәтирин.

Мән тәләсик вә нараһат һалда дилләндим:

— Ај Хан, һәлә чәј вахты дејил, сөһбәт һәлә гуртармајыб.

О күлүмсәди, гәлјаны тәнбәки илә долдуруб деди:

— Фири бала, бәс дејил? Даһа кими сорушмаг истәјирсән?

Мән тез чаваб вердим:

— Бәс достун?

Хан һәмин дәгигә билди ки, сөз Сәмәд Вуррғундан кедир. О бир гәдәр нараһат олду. Дәриндән аһ чәкиб деди:

— Мәним дәрдами тәзәләдин. Чалышырам Сәмәди јада салмајым.

Шәкилдә Хан Шушински вә китабын мвәллифи Фиридун Шушински (Бақы, 1967-чи ил).

Ону јад едәндә түкләрим биз-биз олур. Чүнки о дүнјадан чох тез кетди, достларыны да һәсрәтдә гојду... Онун бир мәчлиси мәнсиз кечмәзди. Москвадан, узаг өлкәләрдән јанына гонаг кәлән кими тез мәни чағырарды. Сәмәдин Кәнчә, Гарабағда гурдуғу мәчлисләрдә чох чалыб-чағырмышам... Сәмәд муғаматын вурғуну иди. Өзү дә «Секаһ»ы чох севәрди. Елә бир мәчлис олмазды мәнә «секаһ» охутмасын. Ојун һаваларындан «Тәрәкәмә»ни динләрди. Өзү дә мән онун кими һәјаты, көзәллији, инсанлығы севән икинчи бир шаир көрмәдим. Сәмәдин бөјүк үрәји вар иди. Чох әлиачыг, доста дост, дүшмәнә дүшмән иди. Халис киши иди. Гәм зәри вар иди, һәм дә зору. Олдугча садә адамды. Јадындадырмы «Иса

булағы»ндакы сон көрүшүмүз... Көрүрдүн дө о өзүнү нече садө, меһрибан апарырды.

Бәли, Сәмәд дүнјадан вахтсыз көчдү. Оун үрәји долу иди, дејәси чох сөзү галды. 50 ил нә өмүрдү? Неч билмирәм бу дүнја нијә беләди? О гәдәр өлмәли пис адамлар вар ки, кәл көрәсэн! Нијә Сәмәд чох јашамады?..»

Мән көрдүм ки, Хан кетдикчә гәһәрләнир, тез араја сөз атдым:

— Хан, мән јорулдум. Кечәк о бири евә, пиано чалмаг истәјирәм.

Илдырым да мәнним тәклифимә тәрәфдар олду. Хан, әлачсыз галыб дилләнди:

— Онда бир «Бајаты-Гачар» чал Илдырым пәсдән десин...

О күнү кечәдән хејли кечәнәдәк мәчлис давам етди...

Хан Шушински даима халг јарадычылығындан гидаланан мүғәнни иди. О, халг мусиги хәзинәсинин надир инчиләри олан нәғмәләрин фүсункар ифачысы олмагла бәрабәр бир чох ел сөзләринә ашыг вә шаирләрин лирик ше'рләринә белә инчә нәғмәләр гошмушдур. Оун мәшһур «Гәмәрим» маһнысындан сонра вәтәни Шушаја һәср етдији: «Шушанын дағлары» маһнысы дилләр әзбәри олмагла әлли илә јахындыр ханәндәләрин репертуарындан дүшмүр. Маһнынын сөзләри ајдын, гыса вә тәсирли олмагла мусигиси дә рәван, тәбии вә ојнагдыр:

Шушанын дағлары башы думанлы,
Гырмызы гофталы јашыл туманлы
Дәрдиндән өлмәјә чохдур күманлы
Ај гыз, бу нә гаш-көз бу нә тел?
Өлүрәм дәрдиндән ону бил,
Данышмасан да бала, бары күл!

Шушада ахшамлар сајрышар улдузлар
«Чанахгала»сыны бүрүјәр гызлар,
Отуруб јол үстә јарыны көзләр,
Ај гыз, бу нә гаш-көз бу нә тел?
Өлүрәм дәрдиндән ону бил,
Данышмасан да, бала, бары күл!

Шушанын һәр јанда вардыр сорағы,
Тәрифә лајигдир «Иса булағы»,
Дағлары, бағлары гызлар ојлағы.
Ај гыз, бу нә гаш-көз бу нә тел?
Өлүрәм дәрдиндән ону бил,
Данышмасан да, бала, бары күл!

Сон бејтләр маһнынын нәғәрәтыдыр.

Бундан башга нәғмәкарын: «Ај көзәл», «Мәндән кен кәзмә», «Ал јанағында», «Дағларда чичәк», «Көзәл јарым», «Өлүрәм а Чејран бала» маһнылары узун илләр јарадычылыг ахтарышларынын бәһрәсидир.

Хан бир мусиги хадими кими јахшы билирди ки, нәғмә һәјәтымыз үчүн ән зәрури бир шејдир. О, ишдә, әмәкдә, дөјүшдә, һәјәтда бизә көмәк едир, гәмли дәгигәләрдә белә бизә тәсәлли верир, гәлбимиздә никбин дүјүгулар ојадыр, бизи фәдакарлыга, гәһрәманлыга руһландырыр, хүсусилә кәнч нәслин естетик тәрбијәсиндә мүнүм рол ојнајыр. Мәһз буна көрә дә Ханын охудуғу нәғмәләрин мусигиси кими мәтни дә аһәнддар, ајдын вә долғундур, мүасир нәғмәкарларымыз маһныларын мәһз бу чүрәсәсләнмәсинә наил олмалыдырлар. Бунун үчүн исә нәғмәкарын көзәл

сәсиндән, фитри истәдадындан башга өзүнәмәхсус јолу-изи, фантазијасы вә охудуғу маһнылары чиләләјыб зәнкинләшдирмәк, она јени-јени әләвәләр, кушәләр, нәфәсләр, халлар артырмаг ишиндә дәјәрли хидмәтләри олмалыдыр.

Хан Шушинскинин сон илләрдә бәстәләдији маһнылар ичәрсиндә гызы Бәјим ханыма һәср етдији, «Ај гәшәнк Чејран» маһнысы диггәти-мизи даһа чох чәлб едир. Хан бу маһныны 1959-чу илдә бир јашлы балача Бәјимин тәзәчә дил ачыб «дәдә» демәси мүнәсибәтилә бәстәләмишди:

Арагчынын мирвари,
Ај гыз, даныш күл бары.
Евимизә кәлмәсән,
Гоншмуза кәл бары.

Нәғәрәт

Ај гәшәнк чејран,
Көзләрә гурбан.
Даныш дилинә гурбан
Гара телинә гурбан.

Әзизинәм ај кәлин,
Улдуз кәлин, Ај кәлин.
Гардашыјын тојунда
Назик јуха јәј кәлин.

Нәғәрәт

Ај гәшәнк чејран
Көзләрә гурбан.
Даныш дилинә гурбан
Көзәл халына гурбан.

Әзизинәм јонгары
Дүлкәр јонар јонгары.
Гызыма гурбан олсун.
Доггуз гоча, он гары.

Нәғәрәт

Ај гәшәнк чејран
Мән сәнә гурбан
Даныш, дилинә гурбан
Үздә халына гурбан.

Хан Шушински бәстәкарлардан јалныз Үзејир һачыбәјовун јарадычылығына мұрачиәт етмишди. Мә'лумдур ки, даһи бәстәкар өзүнүн «Гара көз» адлы мәшһур нәғмәсини 1926-чы илдә бәстәләмишдир. Бу көзәл вә һәмишәчаван маһныны илк ифачысы Хан Шушински олмушдур. Гочаман сәнәткарлар сөјләјирләр ки, Үзејирбәј Ханын ифасында бу маһныны динләмәкдән дојмазды. Тәәссүф ки, мүасир мүғәнниләр һәтта бә'зи халг артистләри белә бу фүсункар маһныны дүз охумур, маһнынын һәм мәтнини, һәм дә мусигисини јајаглашыдырб өзләриндән белә гондарма әләвәләр едирләр. Буна әлламәчиликдән башга ајры ад вермәк олмаз. Неч кәсә ихтијар верилмир бәстәкар маһнысыны ифа едәркән өзбашыналыг етсин. Јадда сахламаг ләзымдыр ки, бөјүк сәнәткара вә онун сәнәтинә јамаг вурмаг олмаз. Үзләрдән ираг белә бир һәнкамә чә-хартмаг, мәрмәр дашын үзәринә гыр төкмәјә бәнзәр. Буна көрә дә биз, бөјүк Үзејирин «Гаракөз» маһнысынын мәтнини Ханын ифасында сәсләндији кими вермәк еһтијачына вардыг:

Күлү бахчадан үз
Сачына сачах дүз.
Јаныма кәләрсән,
Гарагаш, гаракөз.

Нәғәрәт

Мәни кәл мөзәмәт,
Еләмә көзәл јар.
Нә гәдәр гәшәнксән,
Нә гәдәр көзәлсән,
Елә бил мәләксән.
Гарагаш, гаракөз.

Сән мәнним күлүмсән,
Күлүм бүлбүлүмсән.
Ширин дил, ширин сөз
Гарагаш, гаракөз.

Нәғәрәт

Күлү бахчадан ај,
Сачына сачах сал.
Күл ичиндә күл гал,
Гарагаш, гаракөз.

Нәғәрәт:

Сәмәд Вурғун Гарабағы «мусигимизин бешији» адландырмышдыр. Бу бешижин башында гејрәтлә дајанан Үзејирбәј, Шәргдә илк дәфә опера мусигисинин әсасыны гојмушдур. О, Чаббар Гарјағды оғлуну «муғаматын атасы» һесаб етмиш, Бүлбүл исә Ханы: «исте'дадлы сәнәткар» адландырмышды.

Хан Шушинскинин инчә сәси вә бөјүк сәнәти бир чох әдиб вә шаирләрин диггәт мәркәзиндә олмуш, онлар Хан һаггында үрәк сөзләрини демишдир. Јазычы Сүлејман Рәһимов Ханы «Милјонларын севимлиси» Әли Вәлијев «Әвәзсиз ханәндә», Мирзә Ибраһимов «Көзәл сәнәткар», Сүлејман Рүстәм исә Ханын сәсинә «узун өмүрлү сәс» дејиб тәриф етмишдир. Ханын гејри-ади сәсиндән вәчдә кәлән шаир Мәммәд Раһим ше'рләринин бириндә бу сәси дағ чешмәсинә бәнзәтмиши:

Көзәл Гарабаға онда кет ки, сән
Јашыл јамачларда јүз чанан олсун.
Иса булағында, чыдыр дүзүндә,
Сәси дағ чешмәси достум Хан олсун.

Хан Шушински Азәрбајчан мусиги мәдәнијәти тарихиндә мүстәснә хидмәти олан мусиги һадимидир. Азәрбајчан поезија тарихиндә Сәмәд Вурғун һансы јердә дајанырса, Хан да вокал тарихиндә о јердә дурур. Тәәссүф ки, индијә гәдәр Ханын ханәндәлик јарадычылығыны һәртәрәfli әһәтә едән санбаллы тәдгигат әсәрләри вә монографиялар јохдур. Мәнчә Хан һаггында, онун вокал сәнәтинә кәтирдiji јениликләр һаггында әсәрләр, киносенари јазмағ вахты чохдан чатмышдыр. Бу мәсәлә мусигишүнасларымызы чидди нараһат етмәлидир. Елә етмәк лазымдыр ки, мүасир кәнчлик вә кәләчәк нәсилләр Ханын гејри-ади сәсини ешитсинләр. Бунун үчүн Ханын лент јазылары грамофон валларына көчүрүлмәлидир. Бунлардан әләвә унутулмаз сәнәткәрын хатирәсини әбәдиләшдирмәк үчүн мусиги мәктәпләриндән вә Бақынын күчәләриндән биринә Ханын адыны вермәк, һәм дә онун Шушадакы вә Бақыдакы евләринә хатирә ләвһәләри дә вурмағ лазымдыр...

Артыг алты илдир күллү бағчамызын бу шән бүлбүлүнүн инчә сәсини ешитмирик — мәчлисләримиз, концерт салонларымыз Хансыз галмышдыр. Мусигимизин бүнөврәси еә тәмәл дашы олан муғамларымыз Хансыз галмышдыр. Вокал сәнәтиндә бир бошлуг јаранмышдыр. Нә исә чатмыр, нәјинсә һәсрәтиндәјик. Доғрудан да «Једди фәтирин јери көјнәјир...» Биз һәлә бир чох илләр «Хан-Хан» дејиб гаранлыг кечәләрдә сәркәрдән кәзәчәјик. Лакин үмидварыг ки, Мәһәммәд Фүзулини, Нүсеји Чавиди, Үзејирбәј һачыбәјову, Садыгчаны, Чаббар Гарјағды оғлуну, Гурбан Пиримову, Бүлбүлү, Сәмәд Вурғуну, Фикрәт Әмирову вә Ханы јетирән бир милләт бү чүр исте'дадлары јенә јетирәчәкдир...

